

ԱՐԱՔԿԻՐ

ԵՒ

ՇՐՋԱԿԱՅԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ - ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պատասխան

Ս. Ա. ԲԱՆՏԻԿԵԱՆ

ՏՊ. „ՎԱՀԱԳՆ“
Հ. ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ

ՊԷՅՐՈՒՔ
1934

Printed in Syria

9(47.925)

F-21

Handwritten signature

*ՀԱԿԿ
Սարգիսի Գրքարան
(Քաղաքում)*

ԱՐԱՅԿԻՐ

ԵՒ

ՃՐՋԱԿԱՅԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ - ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ
ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պատասխան

Ս. Ա. ԲԱՆՏԻԿԵԱՆ

4006

ՏՊ. «ԿԱՀԱԳՆ»
Հ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ՊԵՅՐՈՒԹ
1984

Printed in Syria

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ(*)

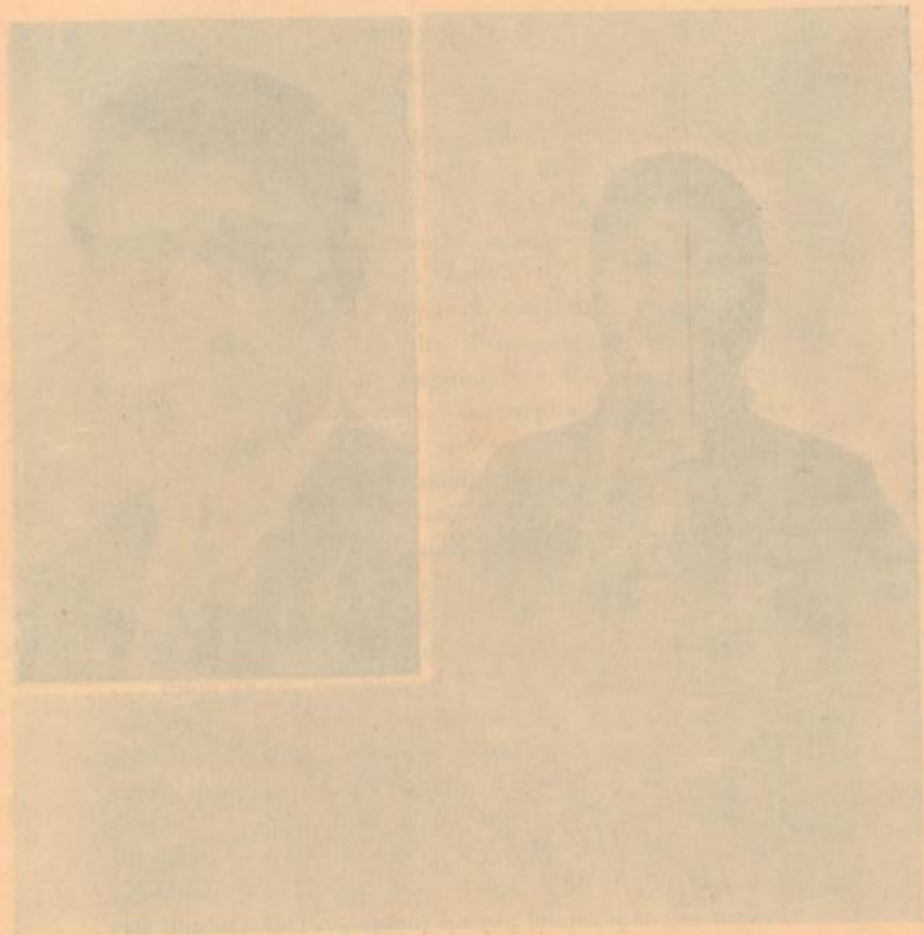
- 1.— E. RECLUS.— *Géographie Universelle, Tome IX.*
- 2.— KÉVORK ARSLAN.— *Etudes Historiques sur le peuple Arménien. Paris 1928.*
- 3.— J. LAURENT.— *l'Arménie, entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête Arabe jusque en 886.*
- 4.— VITAL CUINET.— *La Turquie d'Asie, géographie Administrative, Tome deuxième, 1891.*
- 5.— *The Missionary Herald, for the year 1853, Boston.*
- 6.— *The Missionary Herald, for the year 1854, Boston.*
- 7.— Dr. F. NANSEN.— *Armenia and Near East.*
- 8.— H. F. B. LYNCH.— *Armenia — Travels and studies, vol. II.*
- 9.— VISCOUNT BRYCE.— *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16, London 1916.*
- 10.— Հ. Ս. ԷՓՐԻԿԵԱՆ. — *Բնաշխարհիկ Բառարան, 1903:*
- 11.— Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ, ՉԱՄՉԵԱՆ. — *Պատմութիւն Հայոց, հատոր Բ.*

(*) Հոս պատճ կ'զգանք մեր խորին շնորհակալութիւնը յայննոր Պեյրուքի Ֆրանսական (Սեն ՓօզէՖ) Համալսարանի Մատենադարանին Տեսչութեան, մանաւանդ նոյն հաստատութեան հայագիտութեան փրոֆ. Հ.

- 12.— Յ. Կ. ճԱՆԻԿԵԱՆ.— *Հնուի թիւեր Արհայ, Թիֆլիս 1895:*
- 13.— Մ. ՏԷՐՊԷՏԷՐԵԱՆ.— *Իսլամը եւ Հայերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Թիւ 3, 1933:*
- 14.— Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՉՏԵԱՆՑ.— *Թորոս Ազար, Հայաստանի ճամբորդ, Ա. մաս, Պոլիս 1879:*
- 15.— Մ. Ս. ԴԱԻԻԹ ՊԷԿ.— *Արարկիրի Գաւառաբարբը:*
- 16.— ԼԻՆՉ Թարգմ. ԼՍՐԵՆՑ.— *Հայաստան:*
- 17.— ՆՈՐ ԱՐԱՅԿԻՐ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ.— *Ա. տարի 1925*
- 18.— ՅՈՒՀԱՆՆԷՍ Մ. ՄԱԹԿԵԱՆ.— *Մուշեղ և Կալենիկէ, 1875:*
- 19.— ԱՆՋՐԴԻ Եւ ՇՐՋԱԿԱՅ ԳԻԻՂԵՐՈՒ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐՈՒ Արարքները 1915-18, Պոսթն:
- 20.— ՅՈՒՀ. Գ. ՊԱՊԷՍԵԱՆ.— *Աշխարհագրութիւն Հայաստանի, 1933 Փարիզ:*
- 21.— ՕՄԿԱՐ ՍԱՅՐՈԹ Թարգմ. ա՛ՍՐԳՈՍ.— *Փառանձեմ:*

Յովհաննէս Մբարեանին, որուն ցուցումները մեծապէս օգնեցին ու դիւրացուցին մեր աշխատանքը:

Նաեւ ջերմ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ ծանօթ բանաւոր՝ Պ. Նիկոլ Աղբալեանին, որուն փաշայեանական խօսքերուն շնորհիւ համարձակութիւն ունեցանք հանրութեան ներկայացնելու մեր սոյն համետ աշխատութիւնը: Ս. Բ.

Անտառ իմ ուղ. Մայրիկի մեծ, սուս ձր. զեմուտի
 խմուտ մեկ անկիւնը երբ այնքան բարձր ու սոխուկեմ
 կանաչութիւն մեզի կանչեցի—
 — չմեկ, մեկն Այդ խմուտը սնունդիս համար
 եւ քի սեռայ իմ սրբեմնն անտառ ձմարը խմուտը զեմ

Handwritten text below the photographs, possibly a signature or name.

Ք Ե Չ Ի

Քեզի՛ Մեծ Մայր, քեզի կը ձօնեմ իմ առաջին երկը, որպեսզի ապրիս հայրենակիցներու մէջ ինչպէս դուն զիս ապրեցուցիր: Տակաւին կը յիշեմ, զարհուրանքի օրերը իրենց ամբողջ դժոխային պակերներով, կը յիշեմ Մեծ Մայր, Մալաթիոյ մօտ՝ Ֆրենկիերը՝ ցեղիդ սպանդանոցը... Հակառակ քու ուրբուն սարիներու բռնին զիս շարկեցիր Արաբկիրէն մինչեւ Մալաթիա, մինչեւ Ֆրենկիեր ամբողջ երեք ամիս քայելով, ուր Մահն ու Մարդը դեմ դիմաց, մեկտեղ զսանք: Մանկութեան օրերու յիշողութեանս մէջ դեռ քարոյ ե այն օրը, կարծես երկ եղած ըլլար, երբ ոճրագործ գազանները՝ մարդակերպ գաղթականներուն մէջ ինչպէս *արական* կը փնտռէին, երեկայ արականները, որովհետեւ սարեցները մեզմէ քիչ մ'անդին քարայրի մը մէջ, գլխասուած կը քնանային իրենց յաւիտենական փունջը շարքէ մը ի վեր: Ես ալ արական էի հազիւ հինգ տարեկան ու դասապարտուած մահուան... Բայց դո՛ւն, քաջակորով էնեքս, դո՛ւն զիս փրկեցիք թաղի անտէր, չի շարժեցար հակառակ քիկունքիդ ստացած հարուածներուն ու զիս ազատեցիր այն սուրբներէն որոնց վրայ կը ձօնէին անմեղ մանուկներ. կ'զգայի քեկուայիւր արտիդ ցաւէն՝ իսես այդ տեսարաններուն եւ մարմնիդ ցաւէն որ կրեցի՛ր ինձի համար, փրկելու տանեակ քոռներէդ գէթ մեկը, Մեծ Մայր: Այդ օրերէն սկսեալ քու երկարեայ կազմդ խախտեցար եւ աւանտ առաւօտ մըն ալ, Մալաթիոյ մէջ, սան մը գետնայարկ, խոնար մեկ անկիւնը երբ աչքերս բացի ու սովորական կանչովս քեզի կանչեցի.—

— Էնեք՛, էնեք՛: Այդ կանչս անպատասխան մնաց: Ես չի տեսայ քու այնքան անուշ ժպիտդ: Դալկահար դեմ-

Բնական համայնական — մեռած էիր արևն փր-
խելով:

Ինչն զայն Վեճ Մայր, ու ետեկոյ սարիւր նախ Ծա-
ղիկ Բոյս, ապա մայրս եւ զիս բողոցիր. չի՛ սարիւր այդ
անդրբիւնեան բերես աւելի անդորր աշխարհը—մնացի
որք ու սառապեցա՛յ խաչելութեամբք բոլոր որք եղբայր-
ներուս:

Այսօր անա, սարիներ ետք, որդիական պարսակա-
նութիւնս կը կասարեմ—կը կանգնեմ յուշարձանը այս
անշուք ձեր երեքին հողակայսերուն վրայ որ կը մնան
Մալաթիոյ չե՛մ յիշեր ո՛ր անկիւնը...:

Ս. Ա. Բ.

Ա. Ր Ա. Բ Կ Ի Ր

Ե Ի

ՇՐՋԱԿԱՅԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 1

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԱՆԴԻ ԳԱՂԱՔ

Արդի Արաբկիր քաղաքի մասին խօսելէ առաջ,
հարկ է անդրադառնալ, իրմէ երեք քիլոմէթր դէպի
հիւսիս—արեւմուտք գտնուող քաղաքին՝ զոր հայերը
Անդի—Քաղաք, թուրքերը էսկի Շեհիր իսկ չըջակայքի
գիւղացիները էսկի Արաբկեր (*) կը կոչեն:

Այս պատմական քաղաքին հիմնաւորումին և ան-
ուան յորջորջումին մասին ստորև կը ներկայացնենք թէ
ժողովուրդին և թէ կարգ մը պատմագիրներու
կարծիքները:

Ոմանք կ'ըսեն, ևւ ընդունուած ձեւն է, որ այդ ա-
նունը մնացած է այն ժամանակէն երբ արաբները Փոքր
Ասիա արշաւած ատեննին, հոն, Արաբկիրի պարիսպ-

(*) Պէտք չէ շփոթել էսկի Արաբկերը, էսկի Արաբ-
կերին հետ որք զուտ քրական գիւղ մըն է Արաբկիրի
ենթակայ:

ներուն առջեւ բուն կոխ մը մղելէ ետք կը հրամայեն՝ Արաք—կիր (Արաք—մտիր):

«Արեւմտեան սարահարթին վրայ կը գտնուի, Արաքկիր մեծ քաղաքը՝ «Արաքական նուաճում» — Conquête Arabe որ Մուհեմմէտի հայրենակիցներուն լեզուին և ամբողջ Անատոլուի մէջ այդպէս կ'անուանեն: Այս քաղաքը գրաւած է, ձորի մը խորը որ կը գըտնուի «հին քաղաք»-ին կամ էսկի Շէհիրին հարաւային կողմը, երեք փլումէթը հեռուն եւ չըջապատուած է սե ապառաժուտ զառ ի վերներու վ:» (Géographie universelle page 371):

Ուրիշներու կարծիքով պէտք է ըսել թէ երբ հայերը Անիէն գաղթելով դէպի արեւմուտք չուեր են, երկար սլրպտումներէ ետք յարմար վայրի մը համար, հասեր են Ակն քաղաքի չըջանները ուր առատ ջուրի ակ գտնելով մէկ մասը այդտեղ հաստատուեր է վայրը յորջորջելով Ակն (*): Իսկ մնացած հատուածը աւելի հարաւ—արեւմուտք քայելով հասեր է դեպի մը եզերքը ուր իջեւանած է Առ Ափն Գեւ (**)

(*) «Քաղաքիս Ակն անուան ստուգաբանութիւնը հետաքրքրական է, եւ հետեւեալ կերպով կ'աւանդուի: Անիի կործանումէն վերջ, բնակչաց հարուստ եւ կարեւոր մեկ մասը նոր հայրենեաց մը ի խնդիր ելած, կուգայ կը հասնի Ակնայ ձորը, Անի ամրոցին նեղ կապանէն անցնելով, եւ պատահելով այս ձորին մէջ լեռնէն նուազ առաս ջրոյ մը, կը ցանկայ գտնել ակն, եւ երբ յաջողի, կը հիմնէ անդ քաղաքը, որ ջրոյն ական անուամբ կը կոչուի Ակն»: (Բնագիտարանիկ Բառարան, էջ 80):

(**) Կայ նաեւ ուրիշ կարծիք մը ժողովուր-

Այս անունը ժամանակի ընթացքին փոխուելով եւ զեր է Արաքկիր կամ Արաքկեր ինչպէս ոմանք տակաւին կը գրեն, մանաւանդ հայ թէ թուրք կ'արտասանեն վերջին ձեւով քան թէ առաջին:

Սակայն ըստ պատմութեան, երբ Աէնեքէրիմ կը գաղթէ իր հետ տանելով «գորդիս և զեղբոր որդիս իւր և զազգայինս, և զամ ազատագունդ զօրսն, և զուամիկս, և գրեթէ զերրորդ մասն հին՝ իբր չորս հարիւր հազար ոգիս՝ հանգերձ արխւււր իւրեանց, եկն ի սերաստիա և բնակեցաւ անդ յամի ախառն 1022»: Շարունակելով պատմել ի մէջ այլոց կ'ըսէ. — «Շինեցին և ոմանք յիշխանաց նոր քանի մը քաղաքս, որս և զքաղաքն ակնայ առ եփրատու և զարաքկիր և զայլս»: (Պատմութիւն Հայոց, Բ. հատոր էջ 903):

«Կը կարծուի թէ սոյն գաղթականաց մէջ գտնուած են Բենիկ, Մուշեղ և Աշոտ անուամբ իշխաններ, որք զիւղեր շինած հաստատուած են, որք իրենց անուամբ կոչուած են Բենիկայ կամ Բինիկան, Մուշեղկայ կամ Մուշեղկան և Աշոտկայ (սոյն վերջինը կը վերաբերի Արաքկիրի որ թրքաբնակ է)» (Հնութիւնք Ակնայ, էջ 12): Այս կարգին պէտք է յիշել նաև Աշոտկայէն դէպի Արաքկիր, Ոսկի Գետակին ափին վրայ գտնուող թըրքաբնակ զիւղին՝ Թարխանիկ — Տիրանիկ անունը, որուն վերեւ, Փիլպոս Առաքէլ ուխտատեղիին դէմը կը կանգնի կէս փլատակ բերդը:

«Վասպուրականի Աէնեքէրիմը, անկարող իր զբրացի միւսլիմաններուն դէմ դնելու, սարսափած մանաւանդ թուրքերու երեւումէն, կայսեր կ'առաջարկէր 1022ին, թողուլ իր թագաւորութիւնը Բիւզանդացոց (Յունաց), որոնք պիտի կարենային զայն պաշտպանել

յին քով, այն է քէ, Արաքկիրի պիւրք, բնութիւնը նկա ջրագեղ ըլլալուն քսեր են՝ առ արբ կեր — Արաքկեր:

վտանգներուն դէմ: Ան Տրապիզոն զրկեց իր որդին Գաւիթը փարթամ նուէրներով, կարգադրելու համար իր երկրին փոխանցումը: Այս տիրապետութեան փոխարէն կայսրը հաւանեցաւ տալ իրեն, աւելի խաղաղ հողամաս մը՝ Սերաստիոյ շրջանը որ կից է փոքր Հայաստանի սահմանին, նաև տալ իրեն պատրիկ մագիստրոս և Միջագետքի դուքս տիտղոսները: Կայսեր պատուիրակները եկան տէր եղան վասպուրականին (1022), և Սէնեքէրիմ զնաց հաստատուեցաւ Սերաստիա իր զաւակներով Գաւիթ, Ադամ, Ապուսահլ և Կոստանդին իր հետ տանելով նաև պալատականները և քառասուն հազար գաղթականներ ըստ ժամանակադրոներու: Այս նոր տիրապետութեանը մէջ Սերաստիայէն դատ կային նաև Տիվրիկէ և Արաբկիր քաղաքները: (Etudes Historiques sur le peuple Arménien, page 322):

«Արաբկիր մշակուած դաշտի մը վրայ վաճառաշահ քաղաք մըն է, զոր Յունաց վասիլ կայսրը Սերաստիա քաղաքին հետ միասին տուաւ Սէնեքէրիմ թագաւորին, որուն իշխանները նորոգեցին ու մեծցուցին զայն»: (Աշխարհագրութիւն Հայաստանի, էջ 33):

Ուրեմն, Սէնեքէրիմի գաղթէն առաջ, Արաբկիր քաղաքը գոյութիւն ունէր, վերոգրեալ երկու հատուածներէն զատ հետեւեալներն ալ նոյնը կը հաստատեն: Կ'ընդունինք սակայն որ քաղաքին բնակչութիւնը մեծապէս շատցեր է Սէնեքէրիմի գաղթին առթիւ: Եւ ոչ միայն քաղաքին մէջ բնակութիւն հաստատեր են գաղթողները այլ և Աշոտկայէն զէպի հարաւարեւելք Ոսկի Կետակին ափերուն վրայ տարածուեր են: Այդ մասերուն՝ Ոսկեգետակին և Անկոյի գետին հովիտներուն և լեռներու լանջքերուն՝ կառուցուած բերդերն ու ամրոցները Սէնեքէրիմի իշխաններուն գոր-

ծերն են:

«Պաւլիկեանք կը զօրանային, մինչ Բիւզանդիոն զանոնք մահուան կը դատապարտէր: Այս Պաւլիկեանները արաբներէն օգնութիւն խնդրեցին Բիւզանդիոնին ղէմ կուուելու և անոնց շնորհիւ հաստատուեցան Արգէոս (էրճաս) լերան մօտերը երեք քաղաքներու մէջ՝ Տիվրիկ (Տիվրիկիա), Արաբկիր և Կիւրին:

«Արաբները այս տեղական ուժերու շնորհիւ էր որ 858ին մինչև Պոլսոյ ղէմերը հասան»: (Իսլամը և Հայերը, էջ 107):

«Պաւլի կայսրը, 871—873, երեք յաջորդական պատերազմներով եռապատիկ արդիւնք ստացաւ նախ խորտակեց Պաւլիկեաններու զօրութիւնը որոնց մեծը սպաննեց, քաղաքները կործանեց և ժողովուրդին մեծ մասը տարտղնեց: Յետոյ Ապարային տիրանալով գըրաւեց՝ Սերաստիա — Տիվրիկի տանող ճամբան որ Թօքմա Սուրի ձախէն հարկատու, Պալքլու Սուրի ձորին մէջ կը զանուի. Տիվրիկը խորտակելով, գրաւեց Սերաստիայէն զէպի հիւսիսային եփրատ տանող ճամբան որ Չալթա Չայի ձորէն կ'անցնի»: Վերջապէս կ'աւելցնէ. — «Ամբողջապէս կղզիացուց Մալաթիան անոր առջև գոցելով բոլոր հողորդակցութիւնները՝ արեւմուտքէն և հարաւէն գրաւելով Չափեթրան՝ Սուլթան Սուրի հովիտին մէջ ու Սամրսատը եփրատի վրայ, արեւելքէն հաստատուելով Մալաթիոյ դիմաց եփրատի ձախ ափունքը, իսկ հիւսիսէն խորտակելով ամրոցները Խրդի քաղաքներուն՝ Արկովանի(*) և Արաբկիրի»: (L'Arménie, entre Byzance et l'Islam etc. page 256-257).

(*) Արկովան. — Այժմեայ Արղաւուն գիւղաքաղաքն է որուն բնակչութիւնը զգրլպաօ քիւսեքի կը բաղկանայ:

Լօրան, իր լ'Արմէնի գրքին մէջ, ուրիշ անբնօրէնք վերոգրեալ տողերը, անոր նիւթերու ցանկին ներքեւ Արաբկիր անունը սապէս կը գրէ. — Arabrakenoit-Arauraca- Arabkir, իսկ գրքին մէջ զետեղուած քարտէսին վրայ Արաբկիրի տեղ Arauraca անունը գրուած է: Արդեօք այդ անուններու յիշադրումէն յառաջ եկած է Արաբկիր անունը:

Ինչ որ ալ եղած ըլլայ անունն ու պատմութիւնը այդ «հին քաղաք»ին, ան զեռ կ'ապրի դարերու հետ իր խոր վիհերով որոնց զագաթէն երբ մարդ վար նայի գլխու պտոյտ կ'ունենայ և անոնց ներքեւ կը տեսնէ, կանաչութիւն մը խիտ, պտղատու և անպտուղ ծառերու զոր կը ծածկէ տուներն ու զետը խելար որ ափեւծի պէս մոնչելով, դարեր շարունակ կը վազէ իր եղերքին կ'անգնած հաստարուն թմրիներուն և սօսիներուն արմատները լզելով: Քաղաքին արեւելքը, զետափին, լեռնալանջին վրայ տակաւին այսօր իսկ կանգուն կը մնայ երեք յարկանի բերդը իր կլոր, հսկայ զանգուածով, աղեղարձակման և լուսամուտի բացուածքներով:

Յայտնի չէ թէ թուրքերը ո՛ր թուականներուն մուտք գործեր են այդ քաղաքէն ներս, ամենայն դէպս այդ շատ վերջերս ըլլալու է, որովհետեւ Արաբկիր ունէր իր իշխանները որոնք կը կառավարէին քաղաքն ու շրջակայքը: Նոյնիսկ ենիչերիները որոնք Անատոլուի շատ մը մասերուն մէջ աւեր, սարսափ կը ձգէին, չ'էին համարձակեր Արաբկիրի սահմաններէն անցնիլ: Բայց, դժբախտաբար, յետոյ իշխանները թուրքեր են ու ոչ միայն ենիչերիները այլ թուրք ժողովուրդն ալ

Արդաուունի մօտ Ղարահիւք (սեւ բերդակ), մի քանի տուներէ բաղկացած գիւղակից վերեւ բլուր մը կայ որուն համար կ'ըսուի քէ ժամանակին բերդ է եղեր: Ս. Բ.

քաղաք մտեր ու հայոց կողքին իրենց բնակութիւնները հաստատեր են:

Ժողովուրդը կը խտանայ սահմանափակ հողամասի մը վրայ և ահա, երկու հակառակորդ մարմիններ՝ հայն ու թուրքը ամէն ժամ ու վայրկեան կը կռուին, ծեծը պակաս չ'ըլլար, երբեմն ալ շատ լուրջ հանգամանքներ ստանալով պարզ զէպք մը: Հայերը զըզուած այս անախտը գրացիներէն կը քաշուին իրենց պաղերն ու պարտէզները զորս կը գտնուէին արդի Արաբկիր քաղաքի հողերուն վրայ: Այս տեղափոխութիւնը սակայն մէկէն տեղի չ'ունենար այլ հետզհետէ մինչև որ հայերը բոլորովին կը լքեն իրենց տուները, և կեղեցին (անյայտ տեղն իսկ), ու զերեզմանատունը ուր մինչև այս օրերուն կը տեսնուին զեռ երկու շիրիմներ որոնք գետնին հաւասար եղած են և որ կը թաղուին, կը կորսուին իրենց տէրերուն ճամբով:

Չենք գիտեր թէ հայերը ճիշտ ո՛ր թուին բոլորովին լքեր են Անդի Քաղաքը, ենթադրական թուականները 125—150 տարիներու միջեւ կը տարուբերին:

Հայերու տեղափոխումով, հայոց երբեմնի պատմական Անդի Քաղաքը կը մնայ թուրքերուն որոնք անձանօթ և անընդունակ մանուսայագործութեան և այլ ճարտարարուեստներու մեծ մասը կը շարունակէ զբաղիլ պարտիզպանութեամբ իսկ ուրիշ մաս մըն ալ կըզբաղի նպարավաճառութեամբ Նոր Քաղաքին մէջ:

Անդի Քաղաքին պարտէզներէն Նոր Քաղաք կուգան պտուղներ որոնցմէ նշանաւոր են՝ ընկոյզը, կեռասը, բալն ու թութը որմէ կը պատրաստեն Անդի Քաղաքի համբաւաւոր թութէ պաստիխը:

Բ. ՆՈՐ ՔԱՂԱՔ

Արդի Արաբկիր քաղաքը որ իր անունը անհասկած ստացեր է, Անդի Քաղաքէն կը գտնուի, Անդի Տաւրոսի ստորոտը, գեղեցիկ ու բարձր գիրքով, Եփրատի արեւմտեան կողմը, քսան և հինգ քիլոմէթր հեռու անոր հակառակներէն մէկուն վրայ:

Արաբկիր կը տարածուի մահիկաձև ձորահովիտի մը կորուծեամբ, կեդրոնը աւելի լայննալով իսկ արեւելեան մասը դարձեալ նեղնալով մինչեւ Պէրէնկէն: Քաղաքը կը բաժնուի երկու գլխաւոր մասերու որոնց մէջտեղէն գետ մը ձեղքելով կ'անցնի: Այս գետը տարուան երեք եզանակներուն զրեթէ անանցանելի, առատ ջուր ունի, միայն ամառն է որ կը նուազի ցամքելու աստիճան: Իսկ գարնան շատ հեղ կը յորդի, սել յառաջ կը բերէ: Արաբկիրցիին սէլի տարին շատ լաւ չի նկատեր: Սէլը կ'աւլէ ամէն ինչ — տուներ կը քանդէ, պարտէզներ կ'աւրէ, ծառեր արմատախիլ կ'ընէ, հօտեր կը քշէ ու շատ անգամ ալ մարդկային զոհեր կը խլէ, կը տանի՝ Սօզլուղ և անկէ ալ Եփրատ:

Անդի Քաղաքի հայերը տեղափոխուելով, նախ կը համախմբուին Ս. Աստուածածին տաճարին շուրջ որ այն օրերուն վանք է եղեր:

Երբ գաղթողներուն թիւը կ'ստուարանայ, գետին երկու ասիերուն վրայ, պարտէզներուն կից, տուները ամփիթատրոնի նստարաններուն նման կը բարձրանան:

Այս տեղափոխումէն անմասն չ'են մնար նաեւ թուրքերը, հետզհետէ անոնք ալ իրենց բնակարանները կը չինեն Արաբկիրի շուրջ որովհետեւ կեդրոն վայրերը հայերէ գրաւուած էին:

Երբ քաղաքը կ'ընդարձակուի հայերը կ'սկսին շինել եկեղեցիներ, դպրոցներ, գետին վրայ կամուրջներ, ջրաղացքներ ու բազնիք:

Արդէն քաղաքին կեդրոնը, բարձրավանդակի մը վրայ, հայերը տեղափոխուելէն առաջ, ինչպէս ըսինք, գոյութիւն ունէր վանք մը — Մայր Եկեղեցին, Ս. Աստուածածնայ նուիրուած որը հոյակապ է, ընդարձակ և քար ու կիր: Եկեղեցիին կից են տղայոց և աղջկանց վարժարանները որոնց մէջտեղ կը կանգնի, առաջնորդարանի գեղեցիկ շէնքը, գերեզմանոցին յանգիման, ձեռնոզկուղակի զաւար, ոլորուն ստերով զարդարուած:

Միւս եկեղեցիները կը գտնուին՝ Ս. Յակոբ Քէշիշէրի թաղը, Ս. Գէորգ համանուն թաղը, Ս. Լուսաւորիչ Շահրոզի կամ Սրա Կեալուրի թաղը:

Քաղաքին հայ լուսաւորչականները շուրջ 10 վարժարան, մէկն ուսումնարան է Ս. Թարգմանչաց անուամբ, որոյ ներքեւ յարկն ալ օրիորդաց (*) վարժարանն է Զարուհեան անուամբ, միւսները միջին կարգի վարժարաններ են, որոնց մէջ սակաւաթիւ աղջիկներ ալ կան: Պատճառը այսքան վարժարան ունենալուն՝ թաղերուն մէկ մէկէ հեռու լինելն է, բայց ընդհանուրն ալ մէկ ուսումնական խորհրդոյ հսկողութեան տակ են: Մայր վարժարան ըսուածը ծաղկոց մ'է ուր 200 աշակերտք ձրի կ'ուսանին Սաղաթիելեան Կարապետ աղային ի կենդանութեան կտակած 50,000 զրուշի տոկոսով: (Թորոս Աղբար, էջ 277) Այս դպրոցներու

4606

(*) Յեսազային Մայր վարժարանի եւ Առաջնորդարանի շէնքերուն միջեւ կառուցուած է երեք յարկանի մեծ եւ ընդարձակ սրահներով շէնք — աղջկանց վարժարանը: Ս. Բ.

Թւոյն պէտք է աւելցնել նաեւ հայ կաթողիկոսներու վարժարանը իրենց Ս. Փրկիչ եկեղեցիով և հայ բողոքականներուն(*) երկու վարժարանները:

Արաբկիր քաղաքը բաժնուած է, տասէ աւելի թաղերու որոնց գրեթէ բոլորն ալ իրենց անուանները ստացեր են այդ թաղերու հարուստներէն կամ միեւնոյն արհեստը ի գործ դնող և համախումբ ապրող արհեստաւորներէն—Տէրպէտէր, Տէմիրճիլիեր, Ազգանճիլեր ևւն:

Քաղաքին երկու շուկաները, վերի և վարի, մեծ և պղտիկ, անջատուած են թէ իրարմէ և թէ ալ թաղերէն: Վարի շուկան կը գտնուի Մայր Ժամուն հարաւային ստորոտը, զետին երկու կողմը, քարէ կամարակապ, լայն և հաստատուն կամուրջով մը միացուած: Այս շուկային խանութներուն մեծամասնութիւնը, Ալմասիկան բաղնիքն ու խանը եկեղեցիին կը պատկանին: (Արաբկիրցիք, իրենց սովորութեամբ ամէն տարի Չատիկին խուռներամ բաղնութիւնով կը լեցունին այս խանին տանիքն ու խեյրէք թուրքերուն տակ, հաւկիթ կը «զէրնեն»: 1894ի Չատիկուայ

(*) Բողոքականութիւնը Արաբկիրի մեջ մուտ գործեր է 1853 թուին: Այդ օրերուն Ամերիկացի միսիոնար՝ Մր. Տիւնմօր, Տիգրանակերտէն Պօլիս, նամբուն վրայ կը հանդիպի Արաբկիր, ուր առաջին օրէն իսկ «մեծ ընդունելութիւն» կը գտնէ: Մր. Տիւնմօր շաբաթ մը կը մնայ Արաբկիր, օրը երկու անգամ կը քարոզէ «անհասարակութեան» Գրիսոսի կրօնքը: Եւ ո՛չ միայն հայերը այլ և «բուրքերը անգամ կը համոզուին քրիստոնեական նշանաւորութիւններուն»: Մր. Տիւնմօրի և յետոյ Մր. Նաբիկի այս ոնեռով գրուած նամակներուն Ամերիկեան Պօրս ընկերութիւնը Արաբկիր կը դրկէ որպէս մնայուն քարոզիչ

Ուրբաթ օրը, երբ հազարաւորներ խանին տանիքը լեցուած հաւկիթ կը կուռլացնեն, խանը անոնց ծանրութեան տակ կը կքի, կը փլի: Այդ Չատիկը, սուգի Չատիկ մը կ'ըլլայ ամբողջ Արաբկիրցիներուն որոնք կուլան լացը քառասուն երիտասարդներուն զորս յաջորդ օր՝ Շաբաթ, ողբաձայն աղաղակներու մէջ, քառասուններուն մարմինները փլատակներու տակէն հանելով, մէկ շիրմի ներքեւ կը հաւաքեն):

Այս շուկային մօտ, եկեղեցույ արեւմտեան ստորոտը կը գտնուի, Եզնիկ Վարդապետի(*) օրով չինուած ժամուն ջրաղացըը համանուն կամուրջին կից: Եթէ քիչ մը զետն ի վեր քալենք «Պէնտ»ին վրայէն որուն ներքեւէն կ'անցնի ջրաղացքին ջուրը, կը հասնինք

(*) Արաբկիր, անկասկած ունեցեր է շատ մը առաջնորդ հայր սուրբեր: Մեկն զժախսաբար ռուէ վիճակագրութիւն չ'ունիմք: Իմեցիմք Պոլիս Պատրիարքա-

Տեր և Տիկիմ Ուիլիեմ Էլիզապէթ Քլարքները: (The Missionary Herald, 1853).

Մր. Քլարք շատ մը դժուարութիւններ կ'ունենայ քե՛ ժողովուրդին և քե՛ ալ այդ ժամանակուայ առաջնորդ վարդապետին հետ: Վերջապէս կը յաջողի տեղացի մի քանի օժանդակներ գտնել: Մի՛ն՝ «նայոց ամենամեծ դրպարոցին ուսուցիչապետը» Մարկոս, միւսը Ստեփան անուանով մեծահարուստ մը և մեկալը Գեորգ անուանով Շեփկի(1) մը որ կ'անուանուի, իրենց կողմէ անուտ «նեքանոսներու առաքել»: (The Missionary Herald, 1854).

(1) Շեփիկ անունը տրուած չէ, այլ «մօս գիւղերէն Գեորգ» ըսուած է, սակայն գիւղին նկարագրութենէն այնպէս կը նեխեցնենք որ գիւղը Շեփիկն է: Ս. Բ.

Պաղտոյին կամուրջը շինուած Տէրպէտէրեանին կողմէ: Աւելի վերերը կան նաեւ Տապաս աղբիւրի և Ուլուփուղարի տախտակէ կամուրջները ու Բախտիկիւրի քարէ կամուրջը: Կայ նաեւ Բէշիչիւրի դետակին վրայ «Էլէքճի Բէօրփիւսի»ն:

Վերի շուկան, վարի շուկայէն քառորդ ժամ հեռաւորութիւն ունի: Հոն են քաղաքին վաճառականները, արհեստաւորներն ու կառավարական շէնքը, նամակատունն ու հեռագրատունը:

Շուկային վերեւ կը կանգնին կառավարութեան շէնքերը, կեղրոնն է քաղաքին հինգ մզկիթներէն ա՝ մենէն մեծն ու փառաւորը որուն ներքեւ կը գտնուի «Պուղտա մէյտանի»ն, ցորենի հրապարակը, շրջապատուած խանութներէ և խանէ: Մզկիթին հարաւային կողմը կը մնայ Ալմալու խանը կառուցուած 1910ի ա՝

րան 1933 փետ. 22 քուակիր նամակով, ու անպասախան մնացին:

Ժողովուրդին օրներուն վրայ սակաւին կ'ապրին երեք վարդապետներ՝ Եզնիկ, Մուշեղ (Սերոբեան) եւ Մերուժան: Առաջինը եղեր է շինարար: Հաստատ է դասարան առաջնորդարանին մեջ, 1880ի տետները: Ասոր համար կառավարութիւնը զինք կ'ախորէ Տիգրանակետ, անկէ ալ օրբայակապ Արաբկիրի վրայով կը տարուի Պոլիս: Այս առթիւ ժողովուրդը երգ է հիւսեր (տե՛ս ժողովրդային երգարան՝ ԵԶՆԻԿ):

Երկրորդը՝ Մուշեղ վարդապետ մագնիսացուցեր է ժողովուրդը իր փարոզներով: Կրթական գործին մեծ զարկ է տուեր:

Մերուժան վարդապետ վերանորոգեր է Մայր Ժամբ:

Ահա մեկ երկու հաս ու կտոր խօսքեր այն վարդապետներուն մասին որոնք տարիներ ամբողջ աշխատեցին ժողովուրդին համար, ժողովուրդին հետ:

տենները եկեղեցւոյ կողմէ: Այս խանը ոչ թէ գրաստաներու և ճամբորդներու համար է այլ վաճառականներուն, մանաւանդ ներածող և արտածողներուն: Շուկային վերը կառավարական շէնքին հարաւը կայ նաև «Օտուն մէյտան»ը, փայտի հրապարակը դարձեալ խանութներով շրջապատուած և սպանդանոցը՝ «Ղանարային տէփէն»: Այս շուկային մէջ եկեղեցին, խանէն զատ ունի աւելի քան երեսուն խանութներ:

Մեզի կը պակսին հին վիճակազրութիւններ, միայն սա մասամբ յայտնի է որ տակաւին եօթանասուն հազար թուականներուն.—

«Ասկէ դեռ 30—35 տարիներ առաջ, Արաբկիրը պարզ միւսուրուքիւն մ'էր, ոչ որովհետեւ տեղւոյն ժողովուրդը քիչ էր թուով, այլ անոր համար որ կառավարութիւնը կարող չ'էր հիմք դնել այնտեղ ուր կ'իշխէին տեղացի իշխաններ...»: (Արաբկ. Գաւառաբարբը, էջ 3):

Իննուսունհազար թուականներուն, երբ արդէն Արաբկիր գայմազամութիւն էր, քաղաքին և գաւառին բնակչաց ընդհանուր թիւն էր 69,507 բաժնուած հեռաւակ կերպով.—

Միւսլիման	27,622
Քիւրտ	4,318
Հայ Լուսաւորչական	10,532
Հայ կաթոլիկ	200
Հայ բողոքական	235
Ղզըլ պաշ	26,600
գումար	<hr/> 69,507

Քաղաքին բնակչութեանց թիւն էր 20,000-

Միւսլիման	11,000
Հայ լուսաւորչական	8,565
Հայ կաթոլիկ	200
Հայ բողոքական	235
գումար	<u>20,000</u>

(La Turquie d'Asie, Géographie Administrative)

Նոյն ժամանակներու ուրիշ վիճակագրութիւն մը սակայն հայոց թիւը քաղաքին մէջ տարբեր կուտայ.

Մահմետական	10,000
Հայ լուսաւորչական	9,365
Հայ կաթոլիկ	300
Հայ բողոքական	335
գումար	<u>20,000</u>

(Բնաչխարհիկ Բառարան)

Աւելցուցէք նաեւ հայաբնակ գիւղերու հայ բնակչութիւնը՝ 4255 (Բնաչխարհիկ Բառարան) կ'ունենաք 14,255 փոխան 10,967 անձի:

Արաբկիր գայմազամ նստելէն ետք, թուրքերը կ'սկսին գոռոզութեամբ նայիլ հայոց վրայ, կ'արհամարհեն, կը կատղին ու երբ 1895—96ի նախօրեակին կառավարութեան առջեւ, հրապարակաւ կը կարդացուի ի ներկայութեան բոլոր միւսլիմաններուն թէ.—

«All who are children of Muhammed must now do their duty and kill all Armenians. Sack their houses and burn them to the ground. NOT ONE Armenian is to be spared. Such is the command of the Sultan. Those who do not obey will be regarded as Armenians and killed also. Therefore every Musulman must show his loyalty to the Govern-

ment by first killing the Christians who have lived on terms of friendship with him». (Armenia and Near East, page 288) «Բոլոր անոնք որոնք Մուհամմէտին զաւակներն են, պէտք է հիմա պարտականութիւննին կատարեն հայերը սպաննելով: Կողոպտեցէք տուները և զանոնք վառեցէք, մոխրացուցէք: Ո՞ր Մէկ հայու պէտք է խնայուի: Այսպէս կը հրամայէ Սուլթանը: Անոնք որոնք չեն հնազանդիր որպէս հայեր պիտի նկատուին ու սպաննուին: Ուստի իւրաքանչիւր միւսլիման պէտք է ցուցնէ իր հաւատարմութիւնը կառավարութեան հանդէպ նախ մեռցնելով այն քրիստոնեաները որոնք իր հետ որպէս բարեկամ ապրած են»:

Թուրք գազանը աւելին կ'ընէ: Նախ քան, կառավարութեան մէջ կարեւոր ժողովի մը գումարումի պատրուակով քաղաքին մեծահարուստներն և ազդեցիկ անձնաւորութիւնները կանչուելով կը բանտարկուին, յետոյ բռնի ուժով ղէնքերը հաւաքուելէն ետք զիւղերէն կը բերուին կողոպտիչ քիւրտերը և ահա քաղաքն ամբողջ զժոխքի կը վերածուի — տուներու սիւները կը ձարձատին, կրակ, հրդեհ ամէն տեղ, ամէն կողմ: Ժողովուրդը խուժապահար պարտէզները կը լեցուի, վախ ու սարսափ, անօթութիւն ու զրկանք քառասուն օր, քառասուն գիշեր:

Արաբկիրցիին երակներուն մէջ սակայն բոլորովին ցամքած չ'էր Անիի, Վասպուրականի իշխաններուն աւրիւնը: Մի քանի թաղերու երիտասարդները բահով, բրիչով ուրիշներ ղէնքերով կը յարձակին թալանող, սպաննող կատղած խուժանին վրայ: Անհաւասար կիւ կը մղեն օրերով: Թուրքը նախ շատ թեթեւ կ'ստնէ հայոց յարձակողականը և արհամարհանքով կը քալէ անոնց զիրքերուն վրայ: Մէկ, երկու ապարդիւն փորձերէ ետք միայն կ'զգայ որ իր ղէմ ունի կուռոյ ժո-

զովուրդ մը որ գլխէ կուուելով մեռնիլ: Կառավարու-
թիւնը կը հաւաքէ պաշտպօզուէները — իր բոլոր ու-
ժը: Իզո՛ւր կը ջանայ ապստամբներուն դիրքերուն մօ-
տենալ: Տասը, տասնէհինգ օրերու շարունակական
փորձերուն՝ ապստամբները լռեցնելու, կառավարու-
թիւնը յուսալքուած էր ու վերջապէս մունետիկներ
կը հանէ որոնք պատուոյ վրայ երգումներով կառավա-
րութեան բերնով կը խօսին թէ ջարդը այլեւս վերջ
գտած է և ամէն ոք ինչպէս առաջ կրնար գործի եր-
թալ: Հայերը խաբուած էին: Անմիջապէս որ իրենց
գերքերէն կը քաշուին, կառավարութիւնը ձերբակա-
լութեան կ'սկսի, մաս մը կ'սպաննեն և 105 հոգի ալ
Նոյեմբեր 17ին, կ'աքսորեն Սարբերդ ուր երկար դա-
տավարութենէ ետք մաս մը Գեկա. Յին ազատ կ'ար-
ձակուին, ուրիշներ մինչև 1899 կը բանտարկուին և
11 անձ ալ մահուան կը դատապարտուին: (Այս տե-
ղեկութիւնները ատեր ենք Պրն. Գ. Գ. Եկաւեանի,
15 Մարտ 1933 նամակէն: Ինքն ալ մինչև 1899 բան-
տարկուողներէն մին եղած է):

Թալանին (*), Արարկիրցին կուտայ 2800 զոհ:
(Armenia, Travels and Studies, page 412) Ուրիշներ
այս թիւը կ'իջեցնեն 800ի, 600ի: Ինչ որ ալ ըլլայ
զոհերու թիւը, քաղաքը աւերակ դարձեր էր 1896ին:
Չկային այլեւս պալատները մեծահարուստներուն: Տէր-
պէտէրենց ապարանքէն ծուխ չ'էր բարձրանար, նա-
հապետական ընտանիքը մէկ սեղանի շուրջ չ'էր հաւաք-
ուեր, հարսներն ու աղջիկները ոսկիները թիով պարկեր
չ'էին լեցներ և ո՛չ ալ սինիին շուրջը բոլորուած ոսկին

(*) Մեր ֆոյ կայ քալանը պակեւացնող 250 տու-
նեքի բաղկացած ոսանաւոր մը, ուրի՛ս առիքով զայն
հանրութեան սեփականութիւնը կը դարցնենք:

մէճիտէն, մէճիտը քառորդներէն կը զատէին, այդ ամէնը
բոցերու ու թուրքին կուլ էին գացեր: Եկեղեցիները՝
Ս. Յակոբ, Ս. Գէորգ և Ս. Լուսաւորիչ մոխրացեր
էին ու Մայր Ժամը մերկացուած իր փարթամ զար-
դերէն անպատասպար ժողովուրդ լեցուած էր:

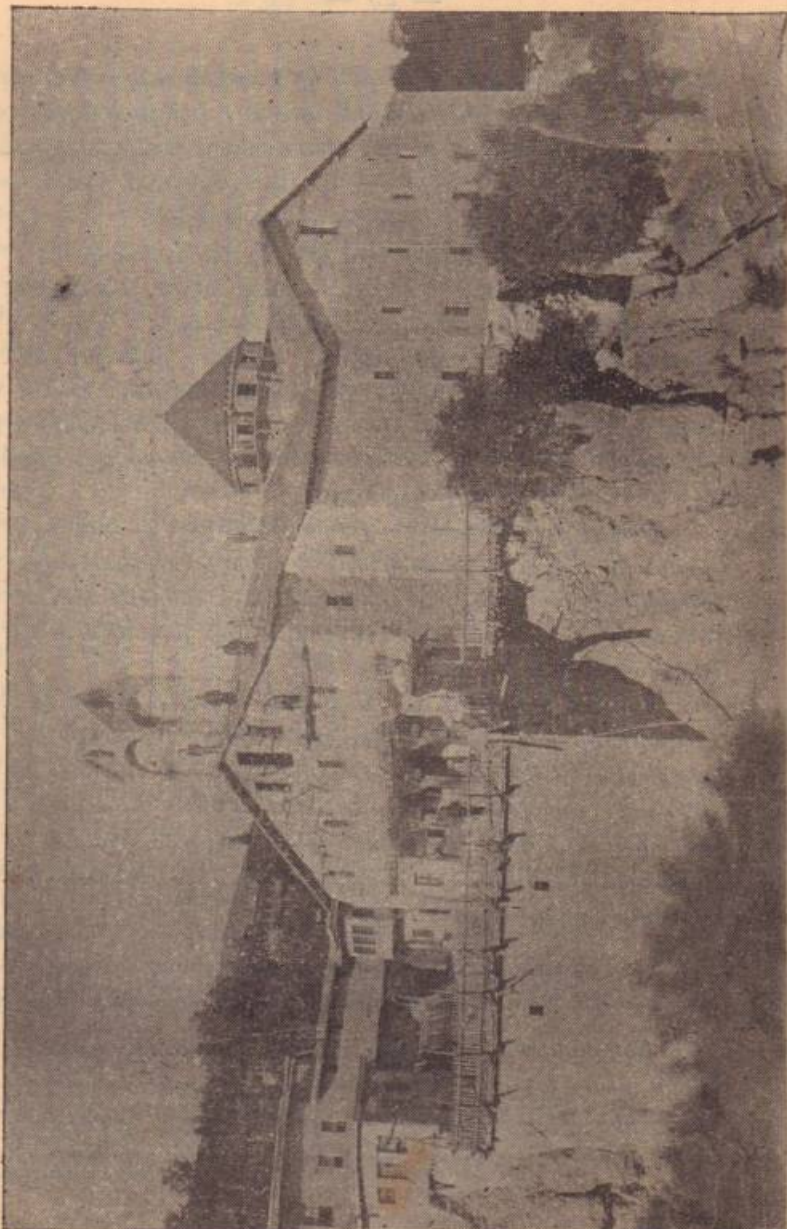
Թուրքը, այն ինչ որ նիւթին էր առաւ տարաւ,
բայց ան չի կրցաւ կորզել հայուն ողին, կամքը,
ձեռներէցութիւնը: Թալանէն տարի մը վերջ, հրդեհ-
ուած քաղաքը, մոխիրներու տակէն յարութիւն
կ'առնէր, շէնքերը նորէն կը բարձրանային, գոր-
ծերը իրենց ուղիին մէջ ինկած էին ու Մայր Տաճարին
մէջ նորէն պսակ կար... օրօրոցին մէջ մանուկը կը
ճշար — կեանքը վերսկսած էր:

Ջարդի զոհ գացած ծնողներու որբացած զաւակնե-
րուն՝ կը բացուի որբանոց մը, Գահիրէի Որբասիրաց
ընկերութեան կողմէ: Ժողովուրդը այդ օրերուն կ'ու-
նենայ նաեւ արժանաւոր առաջնորդ մը, յանձին Մու-
շեղ վարդապետի:

1902ին եկեղեցին կը նորոգեն: Ատաղձներն ու
քարերը կը բերուին չրջակայքէն՝ Անդի Քաղաքէն և
գիւղերէն: Ամէն կիրակի ժողովուրդը հո՞՞՞ բազմու-
թիւնով, «տավուլով, զուրնայով», կ'երթան, ուրախ
զուարթ ուսերնուն կը նետեն գերանները, կը բերեն,
անտրտունջ, Աստուծոյ համար: Միեւնոյն ժամանակ
կ'երգին իրենց հիւսած երգը.—

«Փեհնիրեհերհ եհ ֆաուսուհ ֆաւիկ
«Հող, փաւ կրողները ֆազար ֆաւիկ»:

Եկեղեցիին կամարները 1902էն առաջ կը կանգ-
նէին քսան և չորս սիւներու վրայ որոնք և պատերը
տաճարին՝ իւզաներկուած ու պատկերներով զարդար-
ուած էին — առնուած անշուշտ Ս. Գրոց պատմու-

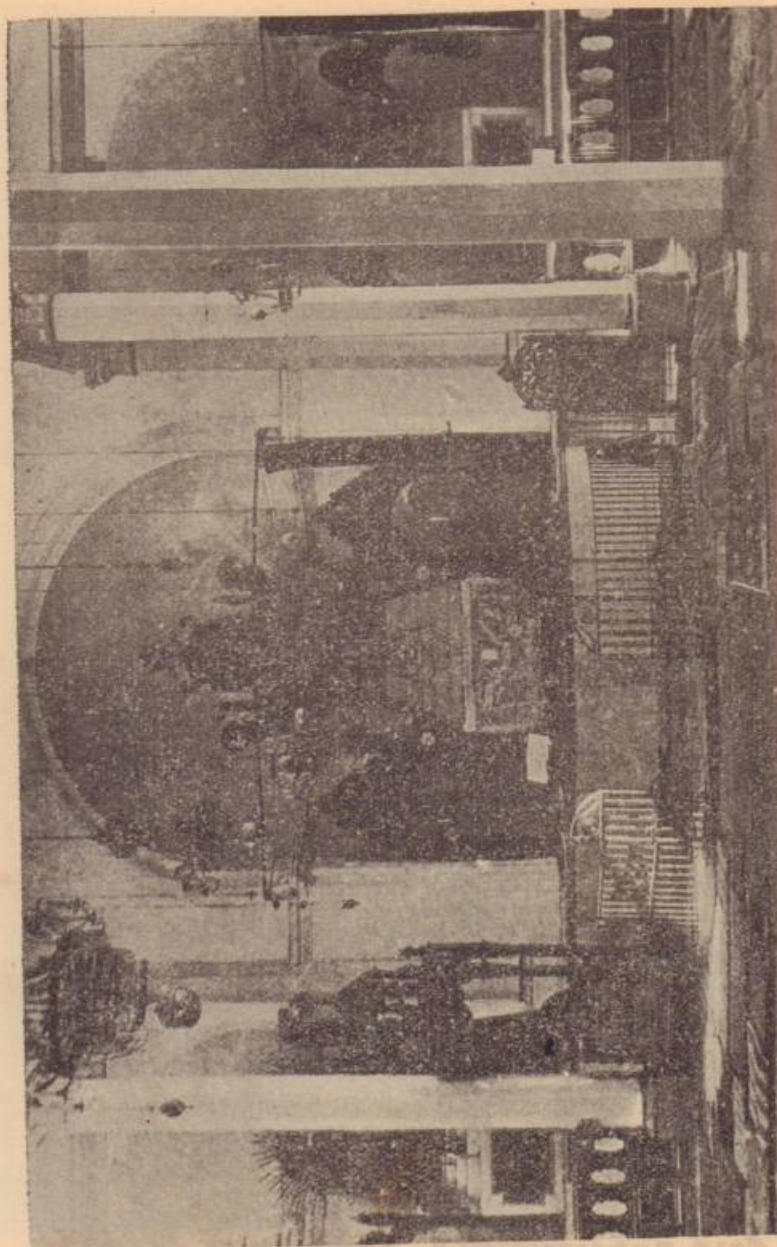
Թե՛ն էն: Կ'ըսեն թէ այդ պատկերները ժողովուրդը կը գայթակղեցնէին անոնց ուշադրութիւնը գրաւելով: Մերուժան վարդապետի օրով իւզաներկ պատերը կը ծեփուին, տանիքին վրայ տասնհերկու պատուհաններով կաթողիկէն կը բարձրացուի, սիւները վար կ'առնուին և անոնց տեղ կը կանգնեցնեն վեց սիւներ փոխան քըսան և չորսերու: Սիւներուն ներքեւէն դուրս կուգան խաչեր, եկեղեցական սպաններ, ոսկորներ, գանկեր որոնք դարձեալ սիւներու տակ կը զետեղուին: Սուրանները որոնք հինգ էին թուով կը վերածուին երեքի մէջտեղն է աւագ խորանը որուն ճակատը թևարաց կանգնած է մարմարեայ աղաւնին, կառուցը մկրտութեան աւաղանին դարձուցած:

Տաճարը ունի երեք վերնատուն կանանց համար: Այս վերնատուններէն էն վերինը աղջիկներուն յատկացուած է և ուրիշէ կ'անցնին հիւսիսային ու հարաւային պատերուն վրայ շինուած պատշգամները:

Եկեղեցիին մուտքերը երեք են, երկուքը արևմուտք կը նային իսկ մէկն ալ հիւսիս: (Մայր ժամը 1871 թուականին երեք աւաղակներու կողմէ կողոպտուած է) (1)

Մենք չատ բան չենք գիտեր զժբախտաբար 1902—1908 թուականներուն արաբկիրցիներուն կրթական, ընկերային, քաղաքական կեանքին վերաբերեալ, այդ մասին աղբիւրները կը պակսին զէթ մեղի համար: Սակայն սա որոշ է որ, Օսմանեան Սահմանադրութեան ինչպէս ուրիշ տեղեր, Արաբկիրի մէջ ալ հայ և թուրք կ'եղբայրանան: Հայ քաղաքական կուսակցութիւնները՝ Ս. Դ. Հնչակեան և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, մանաւանդ Դաշնակցութիւնը, նոր թափով գործի կ'սկսին — աղատ բեմ, աղատ խօսք, կը բացուին ապուստներ, ամէն կիրակի տեղի կ'ունենան լսարաններ,

*Սաք զայն արեւմտեան զարգացում
և քրիստոնէական լիզարով գրած է խաւար
կողմէ և արեւմտեան ընտանիք առաջ չաւանդեցան, ինչպէս
ու թանկութեամբ, աղաւթ: Այս ողբերգութեամբ է պատճէ եր շտ
առաջ, չաւանդ չաւանդեցան Վ. Ար. Կ. չաւանդեցան, ու թանկ
միջոցով միջոցներ):*

կը տրուին ներկայացումներ, կը սարքուին հանդէսներ: Այսպէս կը շարունակուի մինչև Պալքանեան պատերազմը, երբ Արաբկիրի երկնակամարն ալ մասամբ կը մթագնի: Օսմանեան բանակին Արաբկիրցին կուտայ իր զուակներուն է՛ն թարմերը որոնցմէ բախտաւորները վերադառցան հայրենի տուն, ուրիշներ մնացին կռուի դաշտին վրայ կամ ճամբաներու եզերքները:

Պալքանեան պատերազմի սարսուռը չ՛անցած, վերայ կը հասնի 1914ը: Նոյն տարուայ վերջերուն զօրակոչը սկսած էր: Քաղաքին երիտասարդութիւնը հարիւրներով կը տանէին: Փացողներէն լուր չի կար: Հատուկտոր տեղեկութիւն կ'առնուէր միայն «բանակ» էն փախչողներէն որոնք մերկանդամ, անօթի ու ծաբաւ, գիշերները ճամբորդելով հազիւ չունչերնին քաղաք կ'առնէին ուր մի քանի շարաթ ծածուկ մնալէ, վրայ դուխ շտկելէ ետք դարձնալ կը յանձնուէին կամ մասնիչներու ցուցմունքով կը ձերբակալուէին ու կը զրկուէին: Այս միջոցն ալ վերցուեցաւ, երբ վրայ հասաւ մեր երկրի խտաշունչ ձմեռը որ մեծ արգելք կը հանդիսանար փախչողներուն: Երբ փորձէին տուն գալ, կէս ճամբան չի կորած կը ստէին, իսկ երբ «բանակ»ը մնային ստոյգ մահն էր որ կ'սպառնար — անօթի, մերկ: Այսպէս թէ այնպէս տեսակ մը լուռ ջարդ էր որ կը գործադրուէր բնութեան ու բանութեան կողմէ:

Մայրերը «ախ»երով ու երիտասարդ հարսները արցունքով անցուցին ձմեռը, մինչև որ եկաւ զարուհը: Ընտանիքները բացուեցան բայց ոչ ոք երեւցաւ կանաչ սարերու կողքին, ո՛չ ոք գիշեր ատեն հայրենի տան ցած պատուհանին ապակին թխկրցուց. «Մայրիկ զուռը բաց» ըսելով: Ժողովուրդը լուռ էր, ո՞ւր գացին նախորդ զարուհներուն ծիծաղներն ու խնդուք-

ները բարձրաձայն: Ժողովուրդը բնազգորէն կարծես կ'զգար զայլիքը ու կ'ապրէր անակնկալներու նախօր-
 եակին որը չ'ուշացաւ՝ Մայիսի, վարդի ու ծաղկի ամ-
 սուն, կիրակի, պայծառ առաւօտ մը, մինչ ժողովուր-
 զը խուռներամ բազմութեամբ եկեղեցի լեցուած կ'ա-
 զօթէր — եկեղեցին պաշարուած էր: Տասն և հինգ
 սարեկան պատանիէն մինչև պատարագիչ քահանան,
 մերկ սուրհմներու հսկողութեամբ կը տարուին ու կը
 լեցուին կառավարութեան ու զօրանոցի բանտերը:
 Նոյն օրը, քաղաքին մէջ կը շարունակուի ձերբակալ-
 ման գործը, որմէ վերջ ոստիկաններ անարգել կը
 մտնեն տուները զէնք հաւաքելու: Վա՛յ անոր որ
 դուռը գոցէր երբ ոստիկանները թաղին մօտենային,
 մանաւանդ մերժէր զէնք տալ, ծեծի տակ կը մեռցը-
 նէին, հարս, աղջկայ չ'էին խնայի, կաղնիի բիրե-
 րով, ծայրերը քուրչ փաթթած ու միշտ ջուրին մէջ
 պահած, մարմինները կը կապոյտցնէին, ոսկորները
 կը փշրէին, մէկը կ'ելէր ու միւսը կ'իջնէր կարծես
 շիկացած երկաթ կը դարբնէին:

Բանտէն ներս ալ պակաս չ'էր ծեծն ու խոշտան-
 գումը նոյն նպատակին համար: Ամէն օր պարագլուխ-
 ները՝ Միքայէլ էֆ., Պրն. Ապահ, Պրն. Զարմայր և
 իրենց ընկերները կէս զիշերէն ետք կարգով պիտի
 կանչուէին, կրկին ու կրկին անգամ հարցաքննուէին
 որմէ վերջ արդէն «Քալախա»ն իրենց կ'սպասէր: Օր
 մըն ալ Պրն. Զարմայրի գանայի, անզգայ մարմինը, եր-
 կու ժանտարմաներ քաշկոտելով կը բերեն ընկերնե-
 րուն կը յանձնեն, երբ զիտակցութեան կուգայ, բան-
 տապահէն արտօնութիւն կը խնդրէ հայերէն(*) լեզուով
 ազօթելու: Այդ խնդրանքը կը շնորհուի սրովհետեւ

(*) Բանցիկ մեջ հայերէն խօսիլը արգիլուած էր:

մահամերձի փափաք էր: Պրն. Զարմայր, իր ազօթ-
 քով ապստամբութեան կը հրաւիրէ ներկաները քանի
 ուշ չ'էր: Բայց Տէր Կորիւն քահանան, Առաջ. փոխա-
 նորդի հանգամանքով, կը հակառակի այդ անխոհեմ
 քայլին, առարկելով որ այդպիսի պարագայի մը բոլոր
 ընտանիքները, իրենց պղտիկներով բնաջինջ պիտի
 ըլլան:

Միեւնոյն ատեն դուրսը, փախստական վիճակի
 մէջ ապրողներ, իրենց թաքստոցներուն մէջ, ապստամ-
 բութեան մասին կը խորհին, բայց տակաւին որոշ հա-
 մոզումներ չի գոյացուցած, առաւօտ մըն ալ բանտին
 գոները կը բացուին: Նախ դուրս կը բերեն երկու
 քահանաները՝ Տէր Վաղարշակ Եկաւեան և Տէր Կորիւն,
 իսկ Տէր Թոռնիկ բանտին մէջ թրքացի էր. (թէպէտ
 թրքութիւնն ալ զինք չի փրկեր, կ'ըսեն թէ մինա-
 րէէն եզկն տալէն ետք վար կ'իջնայ ու մզկիթին
 գաւթին մէջ անշունչ դետին կ'իջնայ): Յետոյ դուրս
 կը հանեն շղթայակապ՝ բանտարկեալները: Ժողովուր-
 զը կը մօտենայ, կ'ուզէ իր սիրելիին պաշարի տոպ-
 րակը յանձնել, դրամ տալ, խիստօրէն կ'արգիլուի: Եւ
 բանակը, լո՛ւս կը քալէ, երկաթեայ շղթաներուն ու
 փականքներուն շխրտոցին ունկնդիր...

Քաղաքէն դուրս, Ղայմաճային, քառասուն թթե-
 նիններուն սակ, մի քանի վայրկեան կանգ կ'առնէ
 շղթայակապ բանակը — վայնասո՛ւն... լա՛ց ու կոծ
 ... վերջի՛ն անութիւն: Բանակը կը շարժի, կը քա-
 լին, կը հեռանան, փոշին զանոնք կը ծածկէ:

Կէսօրէն ետք կը հասնին Եփրատ, Լէվէնկու Պօ-
 զազը ուր կը շարեն ձորին երկայնքին: Սուլէյի մը
 ազգանշանով զէմի ժայռերէն դուրս կուգան զինեալ
 քիւրտեր ու երկրորդ ազգանշանով հրացանազարկ
 կ'ընեն: Ո՛ր մայրերն էին մեծցուցեր այդ ֆիտան եւ
 բրտասարդները և ի՛նչ երազներով... ո՛վ սուրբ ու

արդար պոթիկումը վրէժխնդրութեան, ինչո՞ւ լռեցիր, ո՞ր օրերուն սպասեցիր...:

Եւ առանց շղթաները քակելու, բանակ գիտկը, քիւրա ազուաներու կողոպուտէն ետք. կ'իջեցնեն յատակը եփրատին, գետը կ'ուռի'...

Այսպէս, մի քանի կարաւաններով, Արարկիրի արական սեռը շղթայակապ հայրենիք պաշտպանելու կը տանին, այժ՛, կը տանին գէպի եփրատ կամ Մալաթիոյ սպանդանոցը:

Բանտէն ետք, կարգը անպաշտպան իրականներու ու մանուկներուն էր: Նախ կը սկսին Տէրպետէրէն եւ անոր թաղամասերէն, որովհետեւ կառավարութիւնը ամենէն շատ քաղաքին այս մասէն կը վախնար, 1895ին այս թաղն էր որ առաջին անգամ ապստամբութեան գրօշը պարզած էր: Երեք օրուայ պայմանաժամը լրանալէն վերջ, մի քանի ոստիկաններ, ամբողջ թաղին ժողովուրդը, ոչխարի հօտի պէս առջևնին խտնած կը քշեն: Այս առաջին կարաւանը ճամբայ ելած էր կէսօրին, երկկոյիան գէմ կը հասնի Տիշտէրիկի դաշտը: Տակաւին այդ ընդարձակ տարածութեան կէսը չի հասած, մէկ, երկու ձիաւոր ոստիկաններ քառասմբակ կը հասնին ժողովուրդին: Կարաւանը կանգ կ'առնէ:

— Ժողովուրդ, փառիշահին հրամանով դուք ձեր տուները պիտի դառնաք, պայմանաւ որ իսլամին հաւատքը ընդունիք:

Կարաւանը կը վերադառնայ քաղաք: Հայ կիները գլուխնին ու գէմքերը կը ծածկեն ճերմակ սաւանով: Այս առթիւ 11 Յունիս 1915 թուակիր նամակ մը կը հաղորդէ. — «In Arabkir the Armenian population has been converted to Islam, after 2,000 males had been killed» (The Treat. of Armen. in the Ottom. Empire No. 2). «Արարկիրի մէջ 2,000 արականներու

սպաննումէն ետք հայ բնակչութիւնը բռնի ուժով իսլամացուցած են»:

Թուրքը սակայն այս շատ պարզ ձեւակերպութեանէն չի դժանար, այլ կը ձեռնարկէ արմատական իսլամացումի, խոսն ամուսնութիւնով. «The Armenian population has been converted to Islam, it was a means of escaping from the forced migration. Orthodox Turks are given the wives of absent husbands or their daughters. We are told that according to an order from the Padishah, every body must embrace Islam». (The Treat. of Armen. in the Ottom. Empire). «Հայ բնակչութիւնը իսլամացուցած են, որը բռնի տեղահանութեանէ խոյս տալու միջոց մըն էր: Ուղղափառ թուրքերուն արուած են բացակայ ամուսիններու կիները կամ անոնց ազջիկները: Մեղքսուած է թէ, փառիշահին կողմէ արուած հրամանի մը համաձայն ամէն ոք պէտք է իսլամութիւնը ընդունի»:

Բայց հայ կիներ, գաւառի չքնաղ հայուհին, հազար անգամ աւելի կը նախընտրէ քարքարուտ ճամբաները, լեռներն ու ձորերը, տառապանքն ու մահը քան թէ իր ամուսնուն, եղբօր կամ հօր արիւնը խմող տաճիկ սրիկային կրկնակի պիղծ մահիճը: Եւ ան, գաւառի հարսը, կարմիր այտերը ցեխ քսեց ազեղնալու համար, ցնցոտիներ հագաւ ու զաւակները առած ճամբայ ելաւ, յանձնուեցաւ ճակատագրին, քալից ան գողգոթայէ, գողգոթա. մինչ ուրիշներ, հորէմներու վանդակներուն մէջ արգելափակուած կը գալարուէին...

Պատերազմէն ետք, Արարկիրը, Անատոլիի հայաշատ կեդրոններէն մին էր: Արարկիրցի վերապրողները՝ գիւղերէն՝ ուր ապաստան գտած էին ամուսնութիւնով կամ փրկաներու քով աշխատելով, կամայ

կամաց քաղաք-կուղային իրենց առնը, իրենց գործին: Քաղաքին մէջ կար գաղթականներու ստուար թիւ մը որոնք եկած էին՝ Կարինէն, Տրապիզոնէն, Մամախաթունէն, Պայպուրթէն, Գերձանէն, Երզնկայէն, Տիվրիկիէն, Շապին Գարահիսարէն ևլն. և այլ բոլորը որբերու, այրիներու, բանակ մը կը կազմէին:

Հետզհետէ հայոց կը վերադարձուին եկեղեցին, առաջնորդարանն ու աղջկանց վարժարանը: 1918ի առնները, կը բացուի որբանոց մը որը շատ ալ որբանոցի չ'էր նմաներ այլ տեսակ մը արգելարանի, ուր հաւաքուած մուրացկանները կը սնանէին մի միայն ցամաք հացով, բոունցքի մեծութեամբ սովիներով որոնցմէ հատ մը առտուան իսկ հատ մըն ալ իրիկուան կուտային: Որքան որ գիտենք գուրսէն ուէ օգնութիւն չ'էր ստացուեր. այդ 20—25 որբերու ծախքը կը հոգացուէր յետ պատերազմեան «աղա»ներուն նուիրաբերումով մինչև նպաստամատոյցի ժամանումը որ բարեբախտաբար չ'ուշացաւ:

Վարժարանը բացուելէն առաջ իսկ, Տիկ. Վարդուհի Ն. Եկաւեան (ծնած՝ Նահիկեան, չրջանաւարտ Խարբերդի Ֆրանսական գոլեճէն) իր բնակարանին մէջ մի քանի տասնեակ մանուկներու, որոնց թիւը օրը օրին կ'աւելնար, կը սորվեցնէր Մեսրոպեան տառերը: Իսկ երբ դպրոցն էր որ իրեն կը յանձնուէր, Տիկինը եւանդով գործի կը լծուի ու շնորհիւ իր ջանքերուն, մանաւանդ այն վստահութեան որ կը ներշնչէր ժողովուրդին, կ'ունենայ շուրջ 300 երկսեռ աշակերտ, ինչ որ պատկառելի թիւ մըն էր, նայած անշուշտ ժամանակին, և նիւթական այն անձուկ վիճակին որուն ենթարկուած էր կողոպտուած ու տեղահանուած ժողովուրդը:

Արաբկիրցիք մօտ ատենէն կ'ունենան իրենց քա-

ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԸ ՈՐԲԱՆՈՅ ԿԸ ԴԻՄԵՆ Նկար՝ Մր. Բիկսեմ

հանան՝ Տէր Գուրգէն Հաճաթեան, յետոյ երկրորդ մըն ալ յանձին Տէր Կորիւն Աղաճանեանի որ մինչև 1922 ուսուցիչ էր: Որրանոցը բացուելէն ետք, ինչպէս ըսինք, չ'ուշացաւ Ամերիկեան Նպաստամատոյցը իր մարդասէր ձեռքը, բարիքը հասցնելու նաև փոքր Ասիոյ այդ խոր անկիւնը: Ամերիկացի պաշտօնեաներու — Մր. Նափ և մէկ, երկու օրիորդներ — ներկայութենէն քաջալերուած ժողովուրդը ազատ շունչ կ'առնէ: Արհաւիրքի օրերու մանուկ տղաքը հասակ կը քաշեն, հետզհետէ շուկայի մարդ կը դառնան:

Եկեղեցին առտու թէ երեկոյ հաւատացեալ ժողովուրդը ազօթքի կը կանչէ: Նորածինները դարձեալ կը միրտուին եկեղեցւոյ աւազանին մէջ, ննջեցեալները նորէն կը թաղուին գերեզմանատան մէջ — կեանքը կրկին վերսկսած է:

Թուրքը ա՛լ յուսահատած էր, որքան կը ջարդէր հայ ցեղը, ան աւելի կ'աճէր կարծես, ուստի վճահց արմատախիլ ընել, ցրուել ամէն հովերու: Ըամբայ տուաւ հայութեան դուրս գալու, բռնիօրէն քշեց դանոնք իրենց հայրենի երկրէն ու 1922էն ի վեր կուգան, նոր ջարդի գաղթականները, հայրենիքի կարօտը քաշելու, անոր ջուրին, օդին, պաղին ու պարտէզին, ծառին ու թփին, տանն ու տնակին ախր քաշելու և այդ հառաչանքի «ախ»ով իրենց աչքերը խփելու օտար սաստիկութեամբ տակ, օտար հորիզոններու ներքեւ:

Այսօր, գրեթէ ամբողջ Արարկիրցիք դուրպէթ են ելեր իրենց ցեղին հետ: Մեծ թուով Արարկիրցիներ կը դանուին՝ Միացեալ Նահանգներուն մէջ, Ֆրանսա՝ (Փարիզ, Լիոն, Մարսէյ) Ափրիկէ՝ (Եգիպտոս, Սուտան, Եթովպիա), Սուրիա՝ (Պէշրութ, ալէպ), Արարկիր ու Նոր Արարկիր որք սկսուեր է շինուիլ 1925էն ի վեր, Արարկիրի Հայրենակցական Միութեան կողմէ

(այժմ Արարկիրի Միութիւն) որուն կեդրոնը կը գտնուի՝ Նիւ Եօրք — Հիւսիսային Ամերիկա:

«Նոր Արարկիրի ձեռնարկին ծնունդ տուող պարագաները» կարգանք միասին.

«Միութեանս 1924 Յունուար 1 ին գումարուած Ընդ. Պատգմ. Ժողովը իր առջև ունենալով Արարկիրի և գաղթավայրերու մէջ տուայտող մեր հայրենակիցներու գծրախտ կացութիւնը, միայն անոնց առօրեայ պէտքերուն օժանդակելու կերպը գտած է անբաւարար:

«Նկատելով որ քաղաքականապէս անոնց կացութիւնը բարուրելու յուսադրիչ սեւէ երեւոյթ չկար, միեւնոյն ատեն ազգային ընդհ. կեդրոնացեալ չարժում մըն ալ զոյութիւն չ'ունի և այդ սլայմաններուն մէջ որչափ ալ խոշոր օգնութեան գումարներ ղրկուին, պիտի ծառայէ միայն քանի մը օրուայ կամ չարաթուայ կարիքներուն միշտ վաղուայ անստուգութեամբ որով միակ զրսկան միջոց մտածած է զանոնք փոխադրել Հայաստան, և տալ միջոցներ աշխատելու և ապրելու, միաժամանակ շարունակելով իր ստօրեայ օժանդակութիւնը:

«1924 Յուլիս 4 ին, Արա. Պատգ. Ժողովը, իր առջև ունենալով Հայաստանի կոտավարութեան — մեր հայրենակիցները հոն անդաւորելու սխառաստակամութիւնը, առած է գործնական քայլ, ընտրելով երկու ներկայացուցիչներ ուղարկած է Հայաստան ընտրելու համար յարմար վայր մը և կատարելու հարկ և զամ գործողութիւնները:

«1925 Յուլիսին Միութեանս ներկայացուցիչներէն մին վերագառցած գումարուեցաւ Արա. Պատգ. Ժողովը, ուր ներկայացուեցան ներկայացուցիչներու միջև տեղի ունեցած պայմանադիրը, արամապրուած հոգամասի սահմանները ներկայացնող քարտէսը, շինուեալ

լիք քաղաքին յատակադիծը և ձեռնարկին վերաբերուած այլ մանրամասնութիւնները: (Նոր Արարկիր Տեղեկատու, Ա տարի թիւ 1):

Արարկիր քաղաքին մասին, մեր խօսքը փակելէ առաջ, կ'ուզենք յիշատակել Արարկիրի թագերէն Քէշիշլերի անունը ուր, կ'ըսուի թէ Ս. Աստուածածին վանքէն առաջ իսկ, այդտեղ վանք մը կայ եղեր:

«Քէշիշլեր անունը, այդ թագին մէջ սկիզբները շատ մը քահանաներ բնակելէն մնացեր է: Այդ թագին մէջ շատ մը ընտանիքներ կան որոնք «Իրէցեան» կը կոչուին, անշուշտ յառաջ եկած երեց բառէն: Ասկէ մօտաւորապէս 50 տարի առաջ 60 տուն հայութիւն կայ եղեր, հիմա միայն մէկ տուն կայ: Ազգունարի և այս թագին միջեւ ունէ վանքի մը գոյութիւնը յիշեցնող բան չկայ, միայն թէ Քէշիշլերի և Ամպարկայ գիւղին միջեւ «Մոսէս աղայ»ին արտերը կոչուած վայրէն, վար ու ցանի տանն՝ բուսմար, խաչքար և Եկեղեցւոյ վերաբերեալ ուրիշ աստիճաններ գտնուած ըլլալը կը յիշուի»: (Նյժմ Արարկիր բնակող հայրենակիցի մը նամակէն քաղուած):

Աւելին կայ, այս թագէն կէս ժամ հետու կը զբաւնուի Ամպարկայ անունով կէս հայաբնակ գիւղ մը որը կը կարծուի թէ վանքին շտեմարանը ըլլալու է — Ամբար կայ:

Վանքին վայրէն գէպի հարաւարեւմուտք կը գտնուի թրքարնակ գիւղակ մը, Հնձանակ անունով որուն հողը շատ յարմարութիւն ունի որթատունկի մշակութեան: Որով կարելի է հեռեւցնել նաև որ այդ տեղ եղած են վանքին այգեստանը ու իր անունը մնացեր է ճնձանց բառէն հնձանակ կամ հնձանակ:

ԶԲԱՂՄՈՒՆՔ

Ա. ՄԱՆՈՒՍԱՅԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Արարկիրի արհեստաւորներուն զրեթէ բոլորն ալ հայեր են: Այս արհեստաւորները՝ սափրիչ, կօշկակար թիթեղագործ, անագագործ, երկաթագործ, կահագործ ևլն. Յունիսէն — Հոկանմբեր կը թողուն քաղաքը ու շրջագայութեան կ'ելլեն իրենց արհեստը ի գործ դնելու գիւղերուն մէջ: Արհեստաւորները, գիւղերու մէջ գրամի սակաւութեան համար, սովորաբար կը վարձաաբու ուին ընդեղէնով. արմախքով, ինչպէս նաև կ'ընդունին իւղ, պանիր և բուրգ:

Արարկիրցիներուն ամենամեծ շահու ազրբւրը սակայն, մանուսայագործութիւնն է, Եթէ երբեք, մեծ, քաղաքակրթեալ ոստաններուն մէջ սպորոզ ծնողաց տենչանքն է զաւակին համալսարաններ զրկել անոնց այս կամ այն շահարեք մասնագիտութիւնը սովրեցնելու, Արարկիրցիին միակ փափաքն է սեսնել իր ազան թեւերը սօթթած, հուժկու, մինչև արժուկները ներկուած բազուկներով մանած թանկը, հէնք հինելը աճառ ու ձմեռ, ձիւնին ու բուքին:

Հարուստներն են որ ընդհանրապէս կ'զբաղին այս

արհեստով ժառանգարար: Անոնք միեւնոյն ասան մա-
նածը ներածող, մանուսան արտածող վաճառականներն
են որոնք իրենց ձեռքին աակ կ'ունենան տասնեակ-
ներով երկրորդական մանուսայագործներ, 1500—2000
հորերու գործ հայթայթելու համար:

«Արարկիրի մէջ առաջին արուեստ համարուած է
մանիսա գործել, 1600 հոր կը բանէր» Գարեղին վար-
դապետ կը շարունակէ խօսիլ օրուայ գործադուլի մա-
սին հոր գործողներու կողմէ ու կ'աւելցնէ.—

«Ինքզինքս Լոնտոնի մէջ կը կարծէի: Մեծ քանա-
կութեամբ մանիսա կը փոխադրուի և կը վաճառուի
այլեւայլ քաղաքներ: Տէրպետէրեան Պօղոս էֆ. գոր-
ծարան մը բացած էր, ուր շրջեցայ և ուրախութեամբ
տեսայ արտադրած կերպաս տարազները: Որք կը մըր-
ցէին Հալէպի և Շամի ապրանքներուն հետ, ունէր
նաեւ շերամի թել սրբելու գործիքներ, արուեստա-
պետն ալ Արարկիրցի հայր և որդի հայ էին»: (Թորոս
Աղբար):

Մանածը կը ներածեն Անգլիայէն ու Հնդկաստա-
նէն երկու վիճակի մէջ, ներկուած կամ չի ներկուած:
Այս վերջինը Արարկիրցիք նոյնքան վարպետութեամբ
կը ներկեն ու հէնքը կը պատրաստեն: Եռացած ջու-
րին մէջ այլուր լեցնելով յառաջ կը բերեն ինչ որ կը
կոչեն՝ խաւիլ: Մանածը խաչիլին մէջ լաւ մը դարնելէն
ետք կը զրկեն առէջ լեցնողներուն կապ առ կապ հաշ-
ուելով որ կը բազկանայ տասը կածէ և մէկ կածը
եօթը պուլակէ իսկ պուլակն ալ 20—25 թելերէ:

Առջը լրանալէն ետք հինելու կ'սկսին: Լեցուած
գերտէկները կը շարեն դարուլուղին զուղահեռ, եր-
կաթեայ ձողերուն վրայ, թղալին յանդիման: Հէնք
հինողը, կը կանգնի աօլապին ու դարչուլուղին միջև,
աջ ձեռքով բռնած ելեմեհէր որ բոլոր թելերը իմի կը
հաւաքէ, իսկ ձախով ալ կը գաոցնէ աօլապը: Թելերը

աօլապին վրայ կը հաւաքուին, հինողը աօլապին եր-
կայնքին կամ լայնքին, մելանով նշան կ'ընէ իւրա-
քանչիւր բօլիի համար որուն երկայնքը կ'ըլլայ վեց
մէթր, իսկ հէնքը ամբողջ կը բազկանայ ընդհանրապէս
քառասուն թօփերէ:

Հէնքը աօլապին վրայ շորցնելէ վերջ, կը հաւա-
քեն, ձուածեւ գունդ մը կ'ընեն, ազրէն, սանարէն
կ'անցնեն ու գործողներուն կը զրկեն:

Մանուսայի տեսակները շատ են որոնք կը բնո-
րոշուին իրենց գոյներուն և ծաղիկներուն համեմատ.—
Օձաձեւ, թռչունի աչք (չուշ կէօղի) գունդ ծա-
ղիկ, լայն ծաղիկ, զոյգ սկսայ, սարալու, արաբ so-
սալի, սիմսիմի, ելմասի, սիօլի փոթիկլու, տալ ծաղիկ
ևլն. ևլն.:

Մանուսաները իրենց կարգին կը բաժնուին երեք
մասերու, առաջինը հասարակ մանուսան է որ թէ տե-
ղացիք կը գործածեն և թէ կ'արտածեն: Երկրորդը
125 ս. մ. լայնութիւնով թղուման է, գործուած
չեմեհէի վրայ: Այս հորը կը գործէ նաեւ թուրք կի-
ներուն ճերմակ-սեւ իզարը և դօփի: Տօխուման կը
գործածուի անկողինի, բարձի, սաւանի և մինանրի
համար: Երրորդը քարթոնն է, աւելի կատարելագործ-
ուած որը ծաղիկներով կ'ըլլայ, սուղ ու զիմացկուն,
կը ծախուի զիւղացիներուն:

Արարկիրցի վաճառականը իր ապրանքներուն
համար շուկայ է փնտոեր և այդ նախ էն մօտիկ գիւ-
ղերն ու քաղաքները անշուշտ և ապա հետզհետէ ընդ-
լայնելով հորիզոնը հասեր է, Կարին, Թիֆլիս, Պարս-
կաստան, Մուշ, Պիթլիս, Հալէպ, Եգիպտոս ու Պոլիս:

Այն օրէն ի վեր երբ Արարկիրցի վաճառականը
սկսեր է քաղաքէն պուրս գալ իր ապրանքները վաճա-
ռելու այդ օրէն ծայր առեր է նաեւ զուրպէքը խեղճ
պաւառացիին: Հարուստ վաճառականին հետ զացեր

նաեւ ազքատ գործաւորը, մին իր ապրանքները ծախելու, միւսը իր երիտասարդութիւնը, ուժը փճացընելու պիտե՛րնեբու խաներուն անկիւնները:

Պոլսոյ մէջ Արարկիրցիք եղեր են սեղանաւորներ որոնց մէջ նշանաւոր է Գէորգ պէյ երամեան: Ունեցեր են Գասպար ամիրան՝ Արարկիրի Մաշկերտ գիւղէն: Իսկ պանդխտացած երիտասարդները մտեր են ալլեւայլ ծառայութեանց: Պոլսոյ մէջ, երիպոլսեցիք (Տիվրիկի, Ակն, Արարկիր) մեծ յարգանք կը վայելէին ժամանակին շնորհիւ ամիրաներուն և սեղանաւորներուն:

Եգիպտոսի մէջ ևս անուանի սեղանաւորներ եղած են Գէորգ պէյ և Աբրահամ պէյերամեան ու ուրիշներ:

Եթովպիոյ մէջ նշանաւոր եղած է, Սարգիս Ղըըըզօլլիկեան որ առաջին Արարկիրցիին կ'ըլլայ եթովպիա գաղթող որմէ ետք, Հապէշներու երկիրը Արարկիրցիներու ուրիշ մէկ պանդխտաւայրը կը դառնայ:

Հալէպի մէջ կ'ունենան գործակալներ որոնցմէ աւանէն նշանաւորն է Սաղաթիէլեան: Արարկիրի հայաբնակ գիւղերէն Հալէպ պանդխտացող տղաքը իրենց առաջին տարիները կ'անցնեն խաներու մէջ ծառայութեամբ ու յետոյ, հետզհետէ կ'ունենան իրենց անձնական գործերը:

Կարին և Պարսկաստան մանուսայր մեծ շուկաները կ'ըլլան, այս կողմերու մեծ վաճառականները եղած են Թերզիպաշեան և Տէրպետէրեան:

«Պանդխտացած հայ վաճառականք, բնկերութիւն մը կազմած էին որոնց նպատակը նոյն էր կառուցանել վարժարաններ Արարկիրի մէջ: Այսպէս Հալէպ 700 լիբա, Կարին 600, Պոլիս 120: Եւ Պօղոս էֆ. Եգիպտոսէն խօստացեր էր ի հաշիւ ուսումնարանի մը շինութեան ինք պիտի վճարէր այնքան որքան բոլոր Արարկիրցիք հաւաքէին»: (Թորոս Աղբար):

Այս երկու երեւոյթները, զրսի հետ վաճառականութիւնն ու զուրպէթը, իրենց նիւթական օգտակարութենէն զատ, Արարկիր բերին՝ ռուման սէր, տարադի փոփոխութիւն և չն:

Ղուրպէթը առանձինն սակայն իր շատ մը բարիքներուն հետ բերաւ և չարիք: Դժբախտաբար զուրպէթը ջուրի ձամբայ եղաւ 1896էն ետք, երբ Արարկիրի մեծահարուստները թալանին հետեւանքով փճացեր էին ու անկարող գործ հայթայթելու, մանաւանդ վախն ու սարսափը, կեանքի անապահովութիւնը ամէնուն գլխին վերեւ Գեմոկլեան սուրին պէս կը ճօճէր. երիտասարդները մեծ թիւով կը մեկնէին, այս անգամ մինչեւ հեռաւոր Ամերիկա: Գաւառացի ամշկոտ տղան կ'երթայ պանդխտութեան, տարիներ ետք, եթէ բախտը ունենայ վերադառնալու հայրենիք, աղարտած կ'ըլլայ՝ գաւառացիի իր մաքուր նկարագիրը...

«Ասոնք շատ պզտիկ կ'ամուսնանան և ամուսինը շուտ մը կը թողու ընտանիքը ու կ'երթայ Կ. Պոլիս, Չմիրնա, Պէյրութ և Հալէպ: Հոն կը մնան հինգէն մինչեւ տասը տարի, քիչ մը դրամ շահելէ ետք կը վերադառնան: Այս սովորութիւնը ոչ միայն քաղաքին մէջ գոյութիւն ունի այլև շրջակայ գիւղերու մէջ ալ կայ»: (The Missionary Herald 1854, page 145)

Բ. ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ

Արարկիրի տուները, ընդհանրապէս կը բաղկանան երկու յարկերէ, կան նաեւ միայարկ ու երեք, չորս յարկերով փասաւոր շէնքեր: Շէնքերուն արտաքին պատերը միշտ ալ գրեթէ քարէ են, իսկ ներսինները աղիւսէ են որ պատրաստուածէ հողէ և յարդէ չորցուած արեւուն տակ:

Արարկիրի որմնադիրներն ու քարակոփները, քաղաքին երկրաչափներն են: Անոնք են որ կը կապեն մաթեմատիկական ճշտութեամբ կամուրջները, կամաւրակապ աղբիւրները, գմբէթաւոր եկեղեցիներն ու բաղնիքները և կը շինեն տուները:

Տուները առհասարակ միեւնոյն բաժանումները ունին: Կը բաղկանան՝ դափարասի է (դրան միջանցք) որը եթէ տունը մեծ է կ'երկարի ու երկու կողմերուն վրայ կը բացուին սենեակներու դռները: Միջանցքին մէկ կողմն են, կենալ տունը, խոհանոցն ու քիւրը: Իսկ միւս կողմն են, հիւրանոցը, վերնաշարկ բարձրանալու դարանքը և լին: Վերնաշարկը կ'ունենայ գրեթէ միեւնոյն մասերը, դափարասիին սեղ կայ այլանը որ կը բացուի պղտիկ տանիքի մը վրայ:

Կենալ տունը ամենէն չատ զործածուած սենեակն է ուր կը գտնուի նաեւ հորը կամ հորերը:

Հորին ամբողջ կազմուածքը կը կանգնի չորս ցիցերու վրայ: Առաջին երկուքը, պատէն 50 ս. մ. և

իրարմէ 125 ս. մ. հեռու կը դարնեն որոնք կարճ կ'ըլլան, հազիւ մէկուկէս մէթր բարձրութեամբ: Ասոնց վերի մասը, զէմ գիմաց, կը փորուին երկու ճեղքեր ուր կը ղետեղուին սալմինին լեզուակները: Սալմինը գլան մըն է որուն վրայ կը փաթթուի զործուած մանուսան: Միւս երկու ցիցերը երկար են, տախտակամածէն առաստաղ կը հասնին:

Տուֆան ու ճնճղուկները կը հանգչին նետերուն վրայ որոնք երկու բաւականին հաստ ու երկար մարդակներ են, ետեւի բարձր ցիցերէն զէմի պատերը նետուած:

Հորին միւս մասերն են՝ մազպար, թակողին և սալմինին մէջտեղը, ետեւի սիւներուն վրայ հաստատուած, սալմինէն քիչ մը բարձր դիրքով: Թակողը աւելի պղտիկ մազպար մըն է որ հաստատուած է առաստաղին որուն և մազպարին մէջտեղը կը գտնուի լարուկը հէնքին թելերը ձգտակու համար մուսփատով (մոմ փայտ) մոմելէն ստաջ: Կոճակը, քարն ու հէնքը կապող մատի մեծութեամբ փայտն է որմէ քիչ մը վեր կը գտնուի կեռուկը: Կան նաեւ չպուխները, մթիթը՝ մանուսան ուղիղ բռնելու համար, զախմինը՝ սալմինը դառցնելու: Հորին վարի մասը, գետնէն քիչ մը բարձր կը գտնուի օտուէտախտակը (ոտին-ոտքին-տախտակ), որ կը բաղկանայ իրարու կից երկու տախտակներէ մէկ ծայրերնին հաստատուած ետեւի ցիցերուն իսկ մէջտեղէն կախուած աղբէն, ճնճղուկներէն: Հորէն դուրս պէտք է յիշել նաեւ կոտիկը՝ մասուբային ամանը, գերակը, ջեհերը, նեղուքն ու նեղուք քարը: Ջեհերը կը բաղկանայ հետեւեալ մասերէ, թօփ, թեւ, մանիչ (թօփը դառցնելիք փայտ) ջերջիվէն, պուքրաւոր ու աղ:

Սենեակները ընդհանրապէս տախտակամած կ'ըլլան, մանուսանց հիւրանոցը, Արարկիրցիներուն սեն-

եակներուն պահարանները, հաստ պատերուն մէջ
բացուած օտարալեզուներն ու եռլեզուներն են որոնք դռնակ-
ներով կամ վարտոգոյրով կը գոցուին:

Սենեակի պատերուն տակ, մէկ մէթը բարձր ու-
թեամբ, մէկ մէթը լայնութեամբ տախտակէ սեփու-
ներ կը շինեն, ասոնք բաղմոցներն են: Սէտիրներուն
երկայնքին կը շարեն խոտէ բարձեր, ասխուժայի ե-
րեսով: Սէտիրներուն վրայ կը ձգեն երկար, բուրդէ
մինասերներ, գետինը կը փռեն զորք տօնական օրե-
րուն, իսկ կապերա լուռ օրերուն:

Արարկիրցիք աթոռ չ'ունին, ահասարակ ցած ա-
թոռակներ կը գործածեն: Սեղան զրեթէ չ'կայ: Ա-
րարկիրցին ունի միայն մէկ սեղան որ կըր է և ցած.
օրական ան երեք անգամ մէջտեղ կուզայ, մեծ
մայրը, հարս, աղջիկ, թոռներ և աղաք շուրջը բոլորած
զողով շրթներով «Հայր Ս'եր»-ը կ'ըսեն ու կ'սկսին ու-
տել — այդ ճաշի սեղանն է:

Տան մէջ, կամ կից կայ ախոռ մը: Քաղաքին մէջ
ամէն ընտանիք ունի կով մը, այժ մը կամ ոչխար մը
որը առաւօտուն արեւածագին կը յանձնեն հովիւին ու
երեկոյեան կ'ստանան անկէ, այսպէս մինչև որ ձիւնը
իջնէ, ձիւնը հալի:

Շինութեան քարերը կուզան մօտակայ լեռներէն
իսկ ատաղձը կ'ստանան քաղաքի և դիւղերու բարախ-
ներէն. թմբիներէն, սօսիներէն և ընկուզենիներէն:

Տան պատերը, ինչպէս ըսինք, կ'ըլլան հաստ,
լայն: Ասոնց երկայնքին կը դնեն արաղաներ քարերը
իրար բռնելու համար: Երկու յարկնոց տուները,
վերի յարկը աւելի պզտիկ շինելով, կ'ունենան ցած
տանիք մը որ կը ցցապատեն:

Տանիքները բարախի դերաններով կը գոցեն, մար-
դակներով կը ծածկեն, ցուրքներուն եղերքները տախ-
տակ կը զարնեն որպէսզի գերաններուն ծայրերը

անձրեւէն ու ձիւնէն պաշտպանուելով շուտ չի փտտին,
յետոյ կուէ հող կը լեցնեն ու կը լսզեն մինչև որ ի-
րենց ուղած թանձրութիւնը գտնէ, ապա կը լեցնեն
կապոտ հողը (կապոյտ հող): Կապոյտ հողը կուզայ
քաղաքէն ժամ մը հեռաւորութիւն ունեցող թրքաբնակ
Շղար (չեղ լեռ) գիւղէն: Կապոյտ հողը իւղոտ (*) է,
երբ թրջի կը կակղնայ, իսկ երբ չորնայ կը կարծ-
րանայ: Այս հողը տուները ձմեռ ատեն կաթելէ կը
պահէ:

Տուներու պատուհանները առանց փեղկի են, մի-
այն փայտէ ձողերով պաշտպանուած: Դռները, մա-
նուանդ մեծ տուներունը կ'ըլլան ընկուզենիի տախ-
տակէ:

Տան ներսերը, պատերն ու գետինը, եթէ այս
վերջինը տախտակամած չէ, կը ձերմկցնեն կիրի նման
ձերմակ հողով մը որ կուզայ մօտակայ Ամբարկայ գիւ-
ղէն: Տարին մի քանի անգամ, մանաւանդ մեծ տօնե-
րու սկիզբի շաքաթներուն բոլոր պատերը կը ձերմկ-
ցնեն, գետինները կը փերսիսեն, զափարասին կը սըր-
փեն սրփուճուկի լաթով:

Տուները շինելու ատեն, զուռ դրացի կ'օգնեն:
Հաց կը «քաչեն» վարպետներուն, «ձեռք կուտան»
մինչև որ տունը, «խերով, բարով» լիննայ: Երբ տան
տէրը տունը բնակիլ սկսի, բոլորն ալ աչքըլուսի, շնոր-
հաւորութեան կ'երթան, «չաքար» լեզուով բարեմաղ-
թութիւններ կը թափեն, «թոռներու օճախ» ըլլալու
համար:

(*) Կը կարծուի քէ կապոյտ հողին դուրս եկած
իւրը քարիւղ է: Արարկիրի անմիջական օրջակայք, Շօ-
քիկ, Ջօհրապ, Կեօլ Տաղ, այնպէս կ'ըսեն քէ կան' հան-
ձաձուխի, երկաթի եւ աղի հանքեր:

Սակայն երբ շինութիւնը հանրութեան կը պատկանի, դպրոց, եկեղեցի եւն. ինչպէս ուրիշ տեղ ըսեր ենք, ուխտի համար ձրիօրէն շարաթներով կ'աշխատին: Իսկ կիրակի օրերը, քար, գերան բերելու համար, տավուով, զուրնայով, ծափով ու ծիծաղով կերթան բոլորն ալ քաղաքէն դուրս, աշխատելու: Վա՛յ այն արականին որ այդ օր տունը կը մնայ... անոր գլխին մազլաթ կը կապեն:

Գ. ՈՒՏԵԼԻՔ

Արաբկիր քաղաքը գտնուելով լեռնաշղթայի մը ստորոտը չափ ջրաբբի է: Ամէն թաղ իր մի քանի ընկան, մշտանոս աղբիւրները ունի: Պարտէզները այս աղբիւրներուն հայթայթած ջուրէն գտա կը ջըրուին, գրեթէ քաղաքին շրջանը ընող երկու առուններէն որոնք իրենց սկիզբը կ'առնեն ջրին աչքէն:

Արաբկիրի մէջ ամէն տուն իրեն կից ունի ընդարձակ պարտէզներ պտղատու ծառերու, որոնց մէջ չ'են պակսիր նաև երկա՛յն, երկնամերձ բարախներ ու սաղարթախիտ ուռիներ:

Արաբկիրէն Տեսարան մը

Ամառը, մինչ այր մարդիկ դիւղեր կ'երթան կամ քաղաքը իրենց գործերուն կը նային, տունը իղականները, իրենց գործերէն դատ կ'զբաղին նաև պտուղներով — անուշեղէններով բողոզները կը լեցնեն, ձմրան պատրաստութիւն կը տեսնեն:

Արարկիրցիին ամենէն շատ օգտագործած պտուղը թուփն է, որուն տեսակները երեք են՝ անկուս, (անակնց կուսի) կսոս կամ կսոմ ու մոր թութ:

Անկուս թութը յարդի է: Սակայն հակառակ ասոր քիչ մշակուած, ասոր պատճառը կը խորհինք թէ կատո թութին չափ քաղցր չ'ըլլային է: Անկուս թութը կը չորցնեն, որմէ մաս մը աշնան փոխինց կ'ընեն իսկ մաս մըն ալ բողոզները կը լեցնեն ձմրան ուտելու համար: Մոր թութը աւելի նուազ չափով կը դանուի:

Ամենէն շատ պէտք եղածը կատո թութն է: Տարին եօթը, ութը բերան (անդամ) կը թոթուեն: Առաջին բերանը որ անպակ կ'ըլլայ տանիք կը նեան, կը չորցնեն անասուններուն տալու համար: Երկրորդ, երրորդ բերանի աւելի քաղցրացած թութէն կը պատրաստեն աուփ: Թութը թոթուելէն վերջ, պառօշներով կը բերեն ու կը լեցնեն դառնները, կը լուան, ոստերը կը դատեն ու կը պարպեն պղինձին մէջ: Եթէ թութը բաւականին քաղցր է մէկ, երկու պառօշ ջուր կը լեցնեն, իսկ թէ չէ մէկ պառօշով կը բաւականանան:

Թութը երբ կ'եփի ու հիւթը դուրս կուտայ և զիրտը կը սուղուի յատակը, պղինձը վար կ'առնեն ու ամբողջ պարունակութիւնը կը լեցնեն այժի մազէ գործուած, խոշոր պարկի մը մէջ որ կախուած կ'ըլլայ բարձրէն և ներքեւն ալ զրուած դաշուն մը: Նախ քան լեցնելը սակայն, պարկին բերանը կը զետեղեն փայտէ լայն շրջանակ մը և երբ պարկը լեցուի, շրջանակը կը հանեն, պարկին վերի մասը կը կապեն ու մէջքէն դիրքով մը կը զիրքեն, կը սեղմեն մինչեւ որ բոլոր օրիկն զաղէ տակի դաշունը:

Շիրէն նորէն պղինձը կը քաշեն, կ'եռացնեն, և երեսը զոյացած ձերմակ քաճը — փրփուր — միշտ շերտով մը կ'առնեն և երբ զաղրի քաճ տալէ, շիրէն պառօշներով տանիք կը տանին ուր նախապէս պատրաստուած ամաններու մէջ կը լեցնեն: Երկու, երեք օր ետք բաւական թանձրացած կ'ըլլայ. մանր ամանները մեծերուն վրայ կը պարպեն, մի քանի օր ևս կը մնայ արևուն տակ ու յետոյ բողոզները կը լեցնեն:

Թութէն կը պատրաստեն նաև րեչիկներ, որոնք աուփ են միայն թէ անոնք իրենց մէջ կ'առնեն ան պտուղ և աւելի քաղցր կ'ըլլան ուստի թութին չորրորդ բերանն ալ րեչիկ կը յատկացնեն: Դարձեալ թութը կը թոթուեն, կը լուան, կ'եփեն, շիրէն կ'առնեն, նորէն կ'եփեն և այս սնդամ փոխանակ անմիջապէս տանիք տանելու, որ րեչիկէն որ կ'ուղին պատրաստել լինձորի, տանձի, ծիրանի, բալի, այդ պտուղին շերտերը կամ հատերը մէջը կը լեցնեն, ևս մը կը հանեն ու կը քամեն: Յետոյ թէ շիրէն և թէ պտուղը զատ, զատ ամաններով տանիք կը տանին: Օրէ օր, քիչ առ քիչ, շիրէն պտուղին վրայ կը լեցնեն: Պտուղը կը ծծէ շիրէն ու մի քանի օրէն արդէն լաւ մը թանձրացած կ'ըլլայ և պատրաստ բողոզ լեցուելու:

Թութի անուշեղէններուն մէջ ամենէն լաւը և բախտատարար աւելի աշխատանք պահանջողը պատտեխն է: Թութը դարձեալ կը բերեն, ու կը մաքրեն, կը լուան, ուրիշ դաշունի մը մէջ կը ձմեկեն, կ'եփեն ու շիրէն կ'առնեն:

Շիրէն ևս հանելէն ետք կը լեցնեն Գիբուսի (նըչայ) կամ ալիւր: Նշայի պատտեխը աւելի յարդի է, բարակ ու փայլուն կ'ըլլայ:

Նիշտաէքը կամ ալիւրը լեցնելէ ետք, լինջը կը բռնեն, կը զարնեն, բարակ լաթէ կ'անցնեն ու պղինձը կը լեցնեն: Միշտ կը խտնեն տակը չ'առնելու հա-

մնր մինչև որ մայից ըլլայ: Մայիցէն զուտ դրացիի բաժինը հանելէ վերջ, տանիք կը տանին, թրջուած սաւաններու վրայ կը թափեն մեծ վարպետութեամբ, զգուշութիւն կ'ընեն հաւասար թանձրութիւն պահելու համար: Երեք օրէն պատեխը պատրաստ կ'ըլլայ քաշուելու: Կը բարձրանան տանիք, սաւաններուն ետևները թեթեւ մը կը թրջեն ու կ'սկսին քաշելու:

Պատեխը կը նախշեն մաղտանոսի տերեւներով, վարդի թերթիկներով, նուշով, չաքաբով, ընկոյզով ու բողուններու (երկար ծալքեր) վերածած կը տանին վար ցերեկներու վրայ կը փանն:

Արարկիրցիին երկրորդ կարեւոր պտուղն է խաղողը, որ կուգայ Օվայի գիւղերէն ի մասնաւորի վարի ու վերի Դեղբաղնիքներէն, Թէփտեէն և Աղընէն: Ինը տեսակ խաղողներէն միայն սեն ու ճերմակը, մանաւանդ սեն է կարեւորը, միւսները լոկ առժամայ ուտելու կը ծառայեն: Շերմակ խաղողը կը պահուի ձմրան: Իսկ սև խաղողը կը գործածուի պատեխի, ոռփի, փլիքի, ռոնիկի, չամիչի և գինիի:

Սեւ խաղողը կը գնեն, կը լեցնեն խոշոր, կերակուր ծածկելիք կողովներու մէջ ու կը պահեն: Մի քանի օր ետք աղգականներու, դրացիներու կը կանչեն, դաշոններու շուրջ կը բոլորուին, կը պսրիսքրեն (ողկոյզէն հատ, հատ քաղել): Յետոյ կոխկոտելով հիւթը, չիբէն կ'առնեն: Եւ թութէ պատեխի պատրաստութեան եղանակով խաղող պատեխն ալ կը թափեն, միայն աւելի թանձր մալէզ ունենալու համար մէկ պատոշ չիբէին երկու քաւ ալիւր կը լեցնեն:

Թոճիկն ու ոռփը, թթէ ոռփին ու բէչէլին պէս կը պատրաստեն: Ընկոյզի շարոցները մալէզին մէջ կը թաթխեն ու կը կախն մի քանի անգամ ընդհատաբար մինչև որ որոշ թանձրութեան հասնի:

Թթու ոռփը որ Արարկիրցիք շատ կը գործածեն, կերակուրներու մէջ, պահուց օրերուն ոսպ ապուրի կողքին ու «տերեւ ջուր»ին մէջ, կը պատրաստեն սաւորէն, գմբուկ, սև ու խոշոր սաւորէն թթէ ոռփին պէս: Սաւորներուն միւս տեսակներն են՝ խաղող, աշնան, ձմրան, ճերմակ, դեղին ու փթթ սալվոր (սաւոր):

Արարկիրցիք աղ կը դնեն շատ մը բուսեղէններ, գանգաւ, տախտեղ, որթատունկի տերեւ, մաղտանոս, սամիք ու բանջար: Առուոյսը գարնան եղանակին, կարճ ժամանակուայ համար աղը կը գնեն. այս ժամանակին առանց աղը դնելու կուտեն նաեւ բամպըլուկ, բրկիլ, կասուի կոյիկ, դաղձ եւլն.

Աղը դրուելիքներէն ետք կը չորցնեն լուպիան, աշոր մազվումէր հանելէն վերջ կը ջարգեն ու շուքին մէջ կը չորցնեն կանաչութիւնը չանցնելու համար: Դոռմը, բարակ մը կը ջարգեն ու արեւուն տակ կը փանն: Սմբուկը կը չորցնեն մէջը լեցնելու և մսաղկայի և այլ խիստեու համար: Թօմաղեսին մէջտեղէն կը կրտրեն ու կը չորցնեն իսկ պլիկին (լոլիկ) միջուկը կը հանեն: փերփերն ալ խաշելէն ետք կը չորցնեն:

Կը չորցնեն նաեւ պտուղներ: Միւրանը կը բանան, կորիզը կը հանեն ու կը չորցնեն:

Սաւորը երկու տեսակ կը չորցնեն, հասածը ծիրանին պէս իսկ խակը չրմիւ կ'ընեն, դանակով կողերը կը ճեղքեն ու կուտով կը չորցնեն: Խնձորը, տանձը, երբեմն կեղևով, երբեմն ալ կեղուրուած կը չորցնեն:

Արարկիրցիին կը չորցնէ նաեւ ոչխարին կամ այծին գլուխը, փորոտիքը, տոտիկները և կը պատրաստէ՝ պասուրմա, սուճուղ: Ղալուրման անպայման կ'ընեն, հարուստ ի՛նչ աղքատ: Տաւարը կը մորթեն, միսը քը-

սան և չորս մամ կը կախեն «պաղեւ» ու համար: Յետոյ կը ջարդեն ու պղինձը լեցնելով կ'եփեն: Ապուրման յէն ետք կը գնեն նաեւ իւղը: Իսկ պանիրը դարձան մեծ քանակութեամբ արդէն աղը դրուած կ'ըլլայ:

Աչնան կը հանեն օդին ու գինին: Աաղողին չիբէն կ'եփեն, երեսը գոյացած փրփուրը կ'առնեն ու կը շարունակեն եփել և փրփուրը առնել մինչև որ դաղը: Յետոյ կարասները կը լեցնեն, բերանները կը ծեփեն:

Այս օրերուն չորցուած թութէն կը պատրաստեն նաեւ փոխինդը, թութին ալիւրը: Աչնան զով, լուսնակ երեկոյ մը, պղտիկ տանիքը կամ այլմանը, երկանաքարը կը սազեն ու կ'սկսին թութը աղալու: Տան տիկինը փայտէ դգալները կը բերէ, կ'ուտեն ու կը դաոցնեն, կ'ըսեն ու կը խնդան մինչև ուշ գիշեր:

Ալիւր փոխինդը սինիներուն մէջ կ'առնեն, կ'ամբրցնեն և սպա մագոգածիւ փոքր, փոքր կը կտրեն, կը չորցնեն ու բողոզը կը լեցնեն:

Ընդեղէններ՝ ոսպ, սխեռ և ըն. առնուած են, կը մնայ արմաիքը: Յորենի հրապարակէն կը բերեն Արդաւունի դունուրի ցորենը, եթէ երբեք զիւղերէն և կած չ'է: Յորենը կը լուսն. կը չորցնեն, կը մաղեն: Յորենի խոշոր հատիկները կը գործածեն ծեծածի և ձաւարի խկ մանրն ալ ալիւրի — հացի:

Ծեծածի համար ցորենը սրնկ կը տանին, քարէ անիւի մը տակ որ ջորի մը կը դաոցնէ, հոն ցորենի մաշկը հանելէ ետք առն կը բերեն: Երկու օր, պարկերուն մէջ քելիով մնալէն վերջ, թեփէն կը հանեն, կը չորցնեն. մաս մը կորկոտ կը քաշեն: Եթէ ծեծածը քիչ ըլլայ սանթերու մէջ կը ծեծեն:

Չաւարի համար ցորենը կը խաշեն ու տանիքը կը չորցնեն: Որմէ ետք արնկ կը տանին, կը բերեն դարձեալ կը չորցնեն ու երկանաքարով կ'աղան: Չաւար զալն ալ իր դաւարձութիւնը ունի: Հարս, աղջիկ,

աղայ կը շարունակ աղօրիք քարերուն չուրջ, երգով, խնդուկով կը դաոցնեն.—

Տաւ չեփիմ աղը օլի,
Աօլարմ եաղը օլի,
Պասսիս, նեփիգ սիերեփ
Քեյվանը սաղը օլի:

Թարմ պաստիկն ու ընկոյզը, չամիչն ու թութը կ'ուտեն ու կը քաշեն: Տանտիկինը, աղջիկներն ու հարսները մէկ կողմէն կը մաղեն աղցուածը, իրարմէ կը դատեն՝ փսիկը, (ձաւարի ալիւր) փառա պուլլուրը, պաւ պուլլուրը, խոտիք:

Չաւարէն ու ծեծածէն ետք, հացն ալ կ'եփեն: Ալիւրի պարկերը ջրաղացքէն ուղղակի թոնիրառն կուգան, կէս գիշերին թոնիրը կրակ կը ձգեն, հաստ, դիմացկուն կոճղերը կը ձարձատին. կը վտան, կրակ կ'ըլլան մինչև առաւօտ երբ կ'սկսին քասխած խմորը բանալ: Հաց եփողը իր տեղը, թոնիրին գլուխը կը նստի, դէմը զուկ մանուկ ընողը և աստիճան մը վար, հաց բանալիք խոշոր տախտակին չուրջ իրենց տեղերը կը գրաւեն վեց իզականներ: Օխալուլով (երկու ծայրերը բարակ, փայտեայ գլանիկ) գունդ մանուկները (խմորի գունդ) կը բանան, կը տարածեն: Հաց եփողը բացուած հացերը թոնիրին կողերուն կ'սկսի փակցնել: Տանտիկինը, առաջին եօթը հացերը կ'առնէ, եօթն անգամ «Հայր Մեր» ըսելով կը տանի հացին սնտուկը կը դնէ:

Աչնան հացը երբեմն նուազով կ'եփեն: Թոնիրառնը հարսանեկան տան կը փոխուի որովհետեւ հարսանեաց հացն է որ կ'եփուի:

Հաց եփելու տեսողութիւնը հացին քանակէն կախում ունի անշուշտ, այդ կը տեսէ երկու, երեք օր, գիշեր ու ցորեկ շատ անգամներ:

Այս առթիւ դուռ գրացիի անպայման մէջմէկ հաց կը զրկեն: Այս սովորութիւնը Արաբկիրի մէջ առածի կարգ անցեր է «Տաք հաց, փոխ հաց»: Հացին լրանալուն առեւնը պնիկ կ'ընեն: Պճիկը, ընդհանրապէս մադողածեւ, թանձր հաց մըն է, նախշուած, վրան շաքար, շուճայ ցանուած, հաւկիթ քսուած:

Հացէն ետք կը դնեն ածուխն ու փայտը և ա'լ զրսի հետ դործերը կը լրանան: Ներսերը կը մաքրեն, սերկուն (կահաւորանք) կը ձգեն և երբ կէօլ-Տաղի զլխուն եօթն անգամ ձիւնը դարնէ, վառարանն ալ կը դնեն:

Անշուշտ այս բոլոր աշխատանքը, Արաբկիրցի տան տիկինն ու աղջիկը, կամ հարսը առանձին չ'են կրնար ընել, եթէ օգնութեան չի գան ազգականներ, դուռ գրացիներ և այս փոխադարձ օգնութիւնը, սեսակ մը ընտանեկան, մտերմական կապ կը հաստատէ, սէր յառաջ կը բերէ գրացնութեան մէջ և ատոր համար, երբ ձմեռ կուգայ, դարձեալ անոնք զիրար չ'են կորսընցներ: Ամէն երեկոյ կ'երթան մէկուէն կամ միւսին տունը նստելու, խօսելու, զուարճանալու:

Արաբկիրցիք, «նշանաւոր են աղքատասիրութեան մէջ, և յատկապէս դումար մ'ալ կայ 60—65000 զրշ.ի հանգանակուած աղքատաց օգնելու նպատակաւ»:(Թորոս Աղբար):

Աւելին կ'ընեն: Թաղին աղքատին, եթէ կալ, բաժինը աւելն ետքն է որ միայն ներս կ'առնեն իրենց պաշարը: Եւ ասիկա սեսակ մը սովորութիւն դառցած է:

ԳԼՈՒԽ III

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Ա. ՏՕՆԱԿԱՆ ՕՐԵՐ

1. ԿԱՂԱՆԴ, ԾՆՈՒՆԴ, ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ

Արաբկիրցին խոր հաւատք ունի առ Աստուած: Անկեղծօրէն կը հաւատայ ու երկիւղածութեամբ կ'երկըրպագէ: Ան ամէն բանի մէջ Աստուած կը տեսնէ. դէպքի մը բարին կամ չարը Անոր կը վերագրէ:

Այսպիսի մտայնութիւնով առգորուած ժողովուրդ մը շատ ընական է որ. տօնական օրերը ընդունի հարադատօրէն սուրբ օրեր ու ջանայ քրիստոնեայի իր պարտականութիւնը լիուրի կատարելու:

Կադանդի հին սովորութիւնը, քով կախել ձխնէլոյդէն վար, վազուց վերցուեր է քաղաքէն: Երիտասարդներ, տղաք, ուրախ, զուարթ թաղեցիներուն տուները կը մտնեն, ուր տանտիկինը, բողոզներուն բերանները բաց կ'սպասէ: Ընկոյզ, թուր, պաստեխ չամիչ, նուշ առատութեամբ կը լեցնեն զրպանները, ծոցերը: (Այս օրերուն նոր փեսային զրպանը երկու խնձոր կը դնեն): Անպայման կ'այցելեն մօտ ազգականներուն, մանաւանդ կնքահայրերուն տուները:

Ծնունդին, ձմրան, այդ բուք ու բորան, փչան օրերուն երբ ձիւնը գետնէն կանգունով բարձրացեր է ու տակաւին բաթիլ բաթիլ կը զիզուի անցորդներ

բուն վրայ, մեր քաղաքին ժողովուրդը գիշերուայ եւ կեղեցի է լեցուեր, հաղարաւոր, երկսեռ անձերու բաղմութիւն մը լուս ու մունջ ժամերգութեան կըսպասէ:

Վաղ առաւօտ, երբ բոլոր ճամբաներն ու արահեանները գոցուեր են, ժողովուրդը ձիւնը ձեղքելով, ճամբայ բանալով դարձեալ եկեղեցի կը փութայ: Եկեղեցական արարողութենէն ետք այր մարդիկ խումբ, խումբ, տունէ տուն, տօն շնորհաւորելու կ'երթան: Արարկիրցին միմիայն իր թաղի ատները այցելելով չի գոհանար, այլ քաղաքը ամբողջ, ոտքի տակ կ'առնէ: Կէսօրը ուր որ հանդիպին հոն կը ճաշեն, և ասիկա Արարկիրցի ընտանիքը իրեն համար մեծ պատիւ մը կը համարէ որ իր երգիքին տակ հիւր ունի մանաւանդ Ծնունդի սուրբ օրերուն:

Բնական է մէկ օրուայ մէջ կարելի չէ որ ամբողջ տունները պառտին, այդ գործողութիւնը մի քանի օր կը տեւէ: Հոս ըսենք որ ասիկա լաւ առիթ մըն է ամուսնանալ փափաքող աղոց համար աղջիկ տեսնել, երբ այս վերջիններն են որ հիւրերը կ'ընդունին և անոնց կը ծառայեն:

Ծնունդի գիշերը, աղքատները տունները կը պառտին, «Մ'ելքոն. Գասպար և Պաղտասար անեախ», երգելով, կ'աւետեն Յիսուսի ծնունդն ու նուէրներ կ'ստանան:

Տօնական օրերուն, Արարկիրի տանիքները օղը կ'ելին: Հոն առատօրէն կը հոսին օղին ու գինին: Թաղի բնակչութիւնը ամէն երեկոյ կը հաւաքուի զբոսայիտի մը տունը: Հարս, աղջիկ, աղայ, կիներ ու չափահաս մարդիկ բոլորն ալ կը խաղան «կը չելին ու կը դառնան»:

Կազանցի ու Ծնունդի օրերը կ'անցնին: Ժողովուրդը գործի կ'սկսի: Հակառակ օրերու կարճութեան

այր մարդիկ չուկայէն շուտ կը վերադառնան որովհետեւ ձմեռը գործերը դանդաղ կ'ընթանան: Երեկոյները տունները իրենց կարգը չ'են կորսնցնելու, ամենայն հաւատարմութեամբ, ընթրիքէն վերջ, թաղեցիք կը հաւաքուին մէկ յարկի տակ, կ'ուրախանան:

Ու Բարեկենդանն ալ չ'ուշանար աւելի խանդ բերելու, ամէն երեկոյ սարքուած ուրախութեանց: Բարեկենդանի Բեձը կ'ըլլայ վերջինը և ամենէն լաւը, որմէ ետք ժողովուրդը սուգի կը մտնէ, Մեծ Պահքի զոր Արարկիրցին ամենայն խառութեամբ կը բռնէ:

Մեծ Պահքի օրերուն, թէպէտեւ ժողովուրդը դարձեալ նստելու կ'երթայ բայց երգ, նուագ գոյութիւն չ'ունին — աղաչխարհանքի մէջ է:

2. ՏԵԱՌՆԸՆԴԱՌԱԶ, ԶԱՍԻԿ, ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ

Մինչեւ Տեառնընդատջ, Արարկիր սաստիկ պաղ կ'ընէ, իսկ անկէ ետք պաղը կը «կոտրի»: Քաղաքին բնակչութեան մէջ, մանաւանդ թուրքերուն քով այն աւանդական դաղափարը կայ թէ, երբ Տեառնընդատջին հայեր ամէն անկիւնէ կրակ կը վառեն, միջնորոտը կը տաքցնեն որով և պաղը մասամբ կը մեղմանայ, կը «կոտրի»:

Տեառնընդատջին ժողովուրդը իր հեթանոս հայրերուն օրերը կ'ապրի, ամէն տանիքէ բոցալառ խարոյկներ կը բարձրացունին, ամէն բարձր անկիւններէ բոցերը ուղիղ գծերով երկինք կ'ուղղուին — կրակի պաշտամունք կայ կարծես: Այդ օրուայ կրակի մոխրէն տան օձախին կը խառնեն — կրակը անոր մէջ միշտ վառ մնալու համար:

Տեառնընդատջէն ետք, Մարտի անձրևները հետք չ'ենտէ կը հալեցնեն ձիւնը: Մարտի կիսուն «Պառկ

կոյողքը, դարնան առաջին ծագիկը կ'երևայ և Ապրիլին արդէն բնութիւնը դարձնում կ'ըլլայ իսկ Մաղկազարդի ու Զատիկուայ կիրակիներուն կատարեալագործուած: Ամբողջ Արարիկը կանաչութեանց տակ ծածկուած է: Մտերը ծագկազարգ, արանքը ծագկալի, մեղունները կը բզզան, առունները կը թթջին, թռչունները կը ճռռողեն իսկ ժողովուրդը եկեղեցի լեցուած Աստուած կը փառաբանէ: Քիչ վերջ կիրակնօրեայ արարողութիւնը կը վերջանայ, խայտարղէտ բազմութիւն մը դուրս կ'ելլէ, ժամերով եկեղեցիէն կը բխի:

Արարիկի սիրուն աղջիկները, նոփնոր չըջազգեստ հագած, ձեռքերնին հինայտ, գլուխնին ժապաւէն կապած, մաղերնին մանր, մանր տասր և աւելի հեւքերով, արծաթէ շղթայով, արծաթէ գօտիով, գիրգ բազուկները գոյնգոյն ապարանջաններով, կը քալին, զոյգ զոյգ, խումբ խումբ, թեւ թեւ, Արարիկի աղունը աղջիկները...

Այր մարդիկ երեք օրերէ ի վեր՝ Հինգշաբթի, Ուրբաթ, Շաբաթ, Մայր եկեղեցւոյ ստորոտը, «խէյրէթ» թիֆնիներուն տակ, խանին և չուկայի խանութներուն տանիքները սրայի են նստեր: Հաւկիթները կողովներով կը պարպուին, կուտան, կ'աննեն, կը «զէրնեն», կ'ուրախանան մինչեւ կիրակի երբ և տունները կ'այցելեն՝ Զատիկ շնորհաւորելու:

... Արարիկի Զատիկը, զոյգ, զոյգ սրակներ, ուրախ հարսանիքներ, կարմիր, կապոյտ հաւկիթներ, Զուրլ, Զուրլ ֆոֆոխիկներ, պզպլուկներ, Շամ շաքարներ ամէն կողմ, ամենուն ձեռքը, զոհուակութեան ժպիտներ ամենուն գէմքին վրան — Արարիկի Զատիկը...

Զատիկն ալ կ'անցնի: Օրերը երկնցեր են, գիշերները կարճցել, մարդիկ ալ երեկոյները չ'են նստիր, կանուխ կը պատկին, կանուխ կարենալ ելլելու համար:

Բնութիւնը տակուին պաղ կ'ընէ, կէօլ-Տաղը ձիւնով ծածկուած է ու Մունգուրը մշուշին մէջ թաղուած: Մերերը Համբարձման կ'սպասեն զիշերը դուրսը, տանիքին վրայ, բաց երկնակամարին ներքեւ քնելու: Երիտասարդ ու երիտասարդուհիներ աւելի տենդազին կ'սպասեն այդ օրնուած, օրուայ — վնիկին:

Վիճակին — Համբարձման — նախօրեակին ամէն թաղի մէջ մանչ թէ աղջիկ հաւաքուած, հօթը ազրիւրէ ջուր կը կրեն, հօթը տեսակ ծագիկ կը հաւաքեն, հօթը տեսակ պտուղ կը բերեն ու կը լեցնեն ամանի մը մէջ, հոն կը նետեն նաեւ իւրաքանչիւր անհատի նշանը: Ամբողջ զիշերը, անմատչելի տեղ մը, բերանը բաց կը մնայ: Առաւօտուն ամանը մէջտեղ կը բերեն, բերանը գոց, փոքրիկ ազջնակ մը ամանին գլուխը կը նստեցնեն, ձեռքը հասած նշանը, ջուրէն դուրս, ծածկոցին ներքեւ կը բռնէ ու թաղին մեկնիկին (տաղ ըսող) ամէն մէկ առարկայի մէնի մը կ'ըսէ:

3. ՎԱՐԴԱՎԱՌ, ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ, ԽԱԶՎԵՐԱՑ

Ամառ է: Արարիկիցին տանիքը կը գիշերէ: Օրերը հետզհետէ աւելի կը տաքնան, պտուղները կը հասունանան ու Վարդավառն ալ իր գէմքը կը ցուցնէ:

Վարդավառի տօնէն շաբաթ մ'առաջ Արարիկիցիք, ընտանեօք, Անգի Զային (Յանկոյին Զայ) եղերքը վերան դարկիւր են: Ամէն երեկոյ հարսանեկան տօնախրմբութիւն կայ կարծես, ժողովուրդը վրաններէն դուրս եկած, լուսնի լուսով, պար կը բռնեն. կ'ուրախանան հայրենի ձորերուն ծոցը:

Գետին եղերքը, առատ ջուր, արեւը պայծառ, մարդոց արամադրութիւնը տեղը, զիրար կը լողցնեն, անցեալ տարուայ վրէժնին կը լուծեն:

Վարդավառին կը յաջորդէ՝ Աստուածածինը —
սօ՛նը բերրիութեան՝ հայոց աշխարհի արդանդին: Կի-
րակի մայր Տաճարէն կ'օրհնուին անդաստանները բո-
լոր, խաղողը զճրուխա: Քաղաքացիներէն շատեր
ուխտի են գացեր, ամուլ կիները ամէն, Քուչնայի
ճամբան են բռներ — Աստուածամայր, անոր տաճա-
րին սրբատաշ քարերը համբուրելու, անոր առջև բա-
նայու իրենց սրահրուն ծախքե՛րը բոլոր...

Խաչին Աբարկիր պաղ կ'իշխայ: Ժողովուրդը տա-
նիքներէն ներս կը քաշուի: Կամաց, կամաց տերևա-
թափն ալ կ'սկսի, փողոցի երթիւնկը կը նստրանայ ու
ձիւնը կը նստի հայրենի աշխարհի պորտին վրայ:

Բ. ՈՒԻՏԱՏԵՂԻՔ

Գաւառացիին համար կրօնական որով և հոգեբա-
նական տեսակէտներով մեծ տեղ կը զբաւեն ուխտատե-
ղիները — ուխտը: Տան մէջ հիւանդ ունին, զուր-
պէթէն դի՛ր չի դար, զուա՞կ չ'են ուննար, լուսնո-
տութի՞ւն ունին, չար աչքէ՞ զարնուած է, բնասանե-
կան խռովութի՞ւն ունին, մայրեր կա՞թ չ'են ուննար
իրենց երեխաներուն բուարարելու չափ, կը զիմեն
այս կամ այն սրբատեղիին, կ'ուխտեն արև մատաղ,
կը զենեն ոչխար, աքաղաղ նայած իրենց կարողու-
թեան: Ոտարուղիկ կը քալեն մինչև ուխտատեղին,
ծունկերուն վրայ կը բարձրանան լեռը ու կը գանուի
ցաւերու զարմանը, մութատատու սուրբը:

Ուխտատեղիներուն ամենէն կարևորն ու նուր-
բականը տնկատեղի Նրուսաղէմն է, որը տեսնել կը
նշանակէր արքայութեան արժանանալ: Ահա թէ ինչո՞ւ
գաւառի ծերերը երբ իրենց վերջին օրերը կ'ապրին
յեափն փափաք մ'ունին որդիներէն կատարուելիք —
զիրենք Նրուսաղէմ զրկել:

Շատ քիչեր են որ կ'արժանանան այդ փափաքին:
Ամէն քսակի յարմար չ'է, մանաւանդ այն օրերուն
երբ շաքաթններով, պէտք էր ճամբորդել զբասանե-
րու վրայ — Աբարկիրէն մինչև Նրուսաղէմ:

Գագոզները «հաճի» կամ «մղտեսի» կը կոչուին,
որպէս նշան իրենց մարմինն վրայ զրոշմել կուտան
խաչ, սրբատեղիի պատկեր, թիւ և թուական: Նրու-
սաղէմէն դառող ուխտաւորը, զբացիներուն, ազգա-
կաններուն, ծանօթներուն նուէր կը բերէ և «Էրիսա»

դէմա՝ նուէրները մեծ խնամքով կը պահուին սնատուկ-
ներուն անկիւնները որպէս մասունք, որպէս բուժիչ
մէկ զեզ որ կը կախեն հիւանդին վրէժն, կամ կը դնեն
մատը, և կամ կը ձգեն վրան, հետեւած «մասունք»ին
գործածուելու յարմարութենէն:

Հետաւոր ուխտատեղիներէն երկրորդն ալ Մշոյ Ս.
Կարապետն է:

Մուշը, Արարկիրցիին լաւ ճանչցած քաղաքներէն
է: Արարկիրցիին մանուսայի մեծ առեւտուր ունի Տէր-
սիմի քիւրտերուն հետ, Մուշի ու Պիթլիսի, որով գիւ-
րութիւններ շատ են Ս. Կարապետ երթալու մեծ
թուով — կարաւանով:

Քաղաքէն դուրս կը գտնուին՝ Ս. Մարգիս, Փիլ-
պոս Առաքել, Ս. Մամաս, Ս. Գօղմանտիանոս, Ասա-
ուածամայր:

Քաղաքին մէջ կան՝ Ս. Գէորգ, Ս. Թագուհի և
եղբայրը Ս. Առաքել: Ս. Գէորգ կը գտնուի քաղաքին
հիւսիսային կողմը, կը կարծուի թէ Ս. Գէորգ այդտեղ
գլխատուեր է ու տակաւին անոր գանկը, գուռուն մը,
կայ փրատակ մատուռին առջեւ որուն մէջ հաւատաց-
եալները ջուր կը լեցնեն ու կը լուացուին, ցաւերու
բժշկութիւն ստանալու համար:

Ս. Թագուհին կը գտնուի Ծահրոզի լեռան գագա-
թը, իսկ Ս. Առաքել անոր ստորոտը: Մանուկներու
հիւանդութեանց, մայրերու կաթի նուազութեան հա-
մար կը դիմեն այս սուրբերուն:

Քաղաքին մէջ կան նաեւ շատ մը աղբիւրներ ու
րոնք տեսակէտով մը ուխտատեղիներ են, աւանց սա-
կայն ունէ սուրբի նուիրուած ըլլալու, այլ կը կրնն
անունները այն հիւանդութեանց որոնց դարման են
իրենց ջուրերը: Հետեւեալ հատուածին մէջ աղբիւրնե-
րուն մասին աւելի կը խօսինք:

Գ. ՏՆԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԱԲԿԻՐԻ ՄԷՋ

Արարկիրցիք ընդհանրապէս առողջ են, կայտառ,
ջլապինդ և երկարակենցաղ: Հիւանդութիւններէն շատ
չատերը անծանօթ են: Առ հասարակ կ'ունենան թու-
նաւոր կենդանիներէ խայթում, ծաւէն, տանիքէն
վար իյնալ, ջերմ, ձմեռները պաղարութիւն, կապոտ
(կապոյտ) հազ եյն: Երբեմն երեւան կուգան նաեւ
«բարակ ցաւ»ն ու «ֆրէնկ հիլլէթ»ին որոնք զուրպէ-
թի չարիքներուն է'ն դարձուրելիներն են: Կայտառ
ուժեղ գաւառացին, կարմրայտ Արարկիրցիին կ'երթայ
զուարթ ու կը վերագանայ հազալով, տխուր գալ-
կահար:

Արարկիրցիին բժիշկի շատ հաւատք չ'ընծայեր այլ
կը հաւատայ իր ուխտին, աղօթքին ու «կինկրու
զեղերուն»:

Այս կիները միեւնոյն ատեն մամաններ — դայիակ-
ներ են: Երբ ծոցուր մայրը տակաւին ոտքի վրայ է,
մաման երբեմն կը հանգիպի ու ծննդաբերութիւնը
զիւրացնելու համար, մանաւանդ եթէ առջինեկն է,
թեւազրութիւններ ու դարմաններ կ'ընէ: Մայրը
«տաքցնելու» համար օղի և գինի կուտայ ամատուայ
եղանակին, իսկ ձմեռը տաք հող կը դնէ ոտքերուն
տակ, և կամ ջուր կը տաքցնէ, մէջը օղի կը լեցնէ ու
չողիին «վրայ կը նստեցնէ»:

Երբ մօրը խիթեշը շատնան, դայն կը պառկեցնէ:

Մաման, մէկ երկու տարեց կիներու ընկերակցու-
թեամբ պզտիկը կ'առնէ: Եթէ նորածինը իր «ընկա՛յ,
ընկա՛յ»ն չ'ընէ, պորտը կը կթէ, թէ այդ ալ օգուտ
չ'ընէ զէրտէկ մը կ'անցնէ հակաբերնէն ու կը վաչէ:..

Նորածինը տաք ջուրը կը դնեն, կը լուան, մարմ-
նին ամէն մասերը կ'աղեն, կը կապկպեն — ղուցաղ
կ'ընեն ու մօրը քով կուտան: Երկու օր ետքը նորէն
կը լուան: Այս առաջին լողանքներուն օձառ չ'են գոր-
ծածեր:

Մօրը խիթերը մեղմացնելու համար անուխ, անի-
սոն կ'եփեն ու կը խմցնեն որոնք կը փութացնեն նաև
կաթը: Առաջին երեք օրերը եղ ու մեզը կը կերցնեն
մօրը և եթէ կտթը ուշանայ արգանակ կուտան:

Մայրը 5—10—15 օրուայ ընթացքին կը պտկի,
մերթ կ'ելլէ: Երբ երեխան կաթ ուտելու սկսի, բերա-
նը մօրը կերած եղ ու մեզրէն կը դնեն որպէսզի լեղ-
մաբը (սաղմնային երեխաներու կղկղանք) ձգէ:

Նորածինը ութը օր յաջորդաբար կը լողցնեն,
«ութը ջուր կ'առնեն», որմէ ետք կը տանին կնուռքի:

Կնուռքէն երկու օր վերջը պզտիկը «կնուռքէն կը
հանեն»: Եթէ մանչ է, երկու սեռակից փոքրիկներ կը
բերեն, եկեղեցւոյ մէջ մկրտութեան պահուն, վառ-
ուած կէս մոմերը կը վառեն ու կը լողցնեն: Մաման
կը փաթաէ երեխան ու օրօրոց կը դնէ հաղար ու մէկ
բարեմաղթութիւններով՝ «ճիւղեր ձգես, բարի աւուր
մնացած ըլլիս, հայրք, մայրք վենծնաս, օձախիզ
էշիկին թագը դառնաս»:

Քառասուն օր երեխան առանձին չ'են թողուր,
«քառասուն կոխ» չ'ըլլալու համար: Փոքրիկին բարձին
տակ հաց, աղօթագիրք կամ Աւետարան կը դնեն: Քա-
ռասուն օր ետքը մայրն ու երեխան բաղնիք կը տա-
նին: Մինչեւ այդ, մայրը «հասակով» լողցած չ'ըլլար
այլ «պզտիկ» մը:

Ինչպէս բժշկութեան, Արարկիրի մէջ ալ, դեղե-
րուն մեծ առկուր բոյսերը կը հայթայթեն: Այսպէս,
ցրախոս, նննղուայ խոս, սոխ, պաստեխ, բազեղի տե-
րեւ վէրքի համար են: Գեանախնձորը, վարդի «ջուր»ն
ու սև մանածը գլխի ցաւի կը գործածեն: Նիրվէկ շիչէփի,
անուխ, դրաք շիչէփի, մանուշակ, օխլամուր, նեանէ,
բրնան, չորցուած կամ թարմ վիճակի մէջ կ'եփեն ու
կը խմցնեն «փոր ցաւող»ներուն:

Ալքօլներն են՝ օղին, գինին ու քացախը: Օղին կը
խմցնեն երբ մէկուն փորը ցաւի ու կը քսեն զէմքին,
զլխուն երբ տաքութիւն ունի և երբեմն ալ կարմիր
աղով կոնակին կը քսեն: Գինին կը գործածուի կար-
կարայի և եթէ ենթական պաղ առած է, կը տաքցնեն
ու կը խմցնեն: Քացախը՝ երբ դարչապարին քսեն՝
«կրակութիւն»ը (տաքութիւն) կ'առնէ, նոյն նպատա-
կով քացախի մէջ լաթ մը կը թրջեն ու հիւանդին ճակ-
տին կը դնեն: Եթէ մէկը նուազի սոխ մը կը կարե-
ու քթին ասջեւ կը բռնեն, կամ մուխ կուտան ծուծն
քէն և երբ սթափի անմիջապէս վարդի ջուր կը խմցնեն:

Արարկիրի մէջ ամենէն շատ պատահած ցաւը, թե-
րեւս մաաղքիլն է «տամարը տամարին վրայ ելլել»ը,
ինչպէս իրենք սովոր են բացատրելու: Ասոր դարմանը
զաղջ, օձառ ջուրով, մի քանի անգամ առանց պաղի
տալու՝ մարձումն է որը ունի իր վարպետները, ամէն
մարդու գործը չէ:

Արարկիրցի բեկարութները ամենայն ճարտարու-
թեամբ կոտրած ոսկորը կը կապեն, պոչի ոսկորը եթէ
«իյնայ» զայն «ճթրցնել»ով կը տեղաւորեն: Իսկ եթէ
պորտը «իյնայ» ենթական կոնակին վրայ կը պառկեցը-
նեն, ցուցամատերին, կակուղ լաթ մը փաթտած,
պորտին մէջ կը դնեն ու վրայէն կը դառնան մինչեւ որ
մատը ինքնին դուրս գայ:

Աչքը, որուն ցաւը շատ է, դարմանումի եղանակներն ալ բաղմամբիւ են: Եթէ աչքի ցաւը քրոնիկ դառցեր է դանկը կ'ածիլեն, արիւն կ'առնեն ու շատ հեղ ալ սգրուկ կը ձգեն աչքին քովերը որպէսզի «ազտոտ» արիւնը ծծէ:

Եթէ աչքը արիւն հաւաքուի թղենիի կաթ կը կաթեցնեն, մէջը աղուամաղ ըլլայ նմպզով կը քաշեն, ծծիկները (թրաքում) կապոյտ քարով կամ շաքարով կը քերեն, մեղր կը քաշեն կոպերուն, առջինեկ աղջիկ զաւակ ունեցող, հանդարտ բնաւորութեան տէր կնոջ կաթը կը կաթեցնեն ու կ'արգիլեն թթու, կծու ուտելէ:

Գանակի և այլ պատուածքներու վրայ ղլիքն եաղի կը դնեն: Այս գեղը կը պատրաստուի մուկի ձագերէ կամ երկրմարերը (թրթուր) ձիթաիւղին մէջ, արեւուն տակ օրերով պահելով: Գլուխ «ծակիլ», ինչ որ շատ կը պատահի, վէրքին վրայ քիչ մը ձերմակ աղ դնելէ ետք, այրուած լաթի մոխիրով կը ծածկեն ու կը կապեն:

Ճիպարը, որ մեծ տեղ ունի գեղերուն մէջ, կը պատրաստուի խարսպի, սև ձիւթէ, աղէ սարչիքէ, եւայլն:

Արարկիրցի կիները կը «բոնեն» վախը և ղուլիքնը, կը «կապեն» զոզը (ջերմ) ու կ'աղէկցնեն հարբուխը՝ աղ «օլորել»ով:

Արարկիրի մէջ կայ նաեւ ժառանգական բժշկութիւն, ինչպէս դեղնուրիւն (գեղնացաւ) «կտրել», լուսնոտի վրայ կարգալ, ևլն.: Քամի (քրոնիկ յօղացաւ) ունեցողները և ամուլ կիները աւաղը կը թաղուին: Բրինջի ծառը միշտ նուիրական է, զայն չ'են կտրեր: Այոձենին և մորմենին զողի համար են: Հագուստներէն կտորներ կը կապեն անոնց վրայ, այս ծառն ու թուփը երբեք չ'են կտրեր, տեղէն չ'են հաներ:

Երբ մէկը կը զոզցնէ (ջերմ ունի) ենթական կը

տանին Ս. Աղբիւր, Դող Աղբիւր կամ Բողող Աղբիւր, ուր հիւանդը լողնալով մի քանի անգամ և հագուստէն կտորներ կապելով անոնց քով կանգնող ծառերուն կամ մացաներուն վրայ — կ'ապաքինի:

Տապաս Աղբիւրը կը բուժէ տապաս կոչուած մորթային հիւանդութիւնը: Հիւանդը կը լողնայ և կը խմէ աղբիւրին ջուրին մէջ լուծուած սօսուր (կարմիր, կակուղ քար):

Կաթն Աղբիւրը սակայն է՛ն կարեւորն է, ի մասնաւորի ծիծ տուող մայրերուն համար որոնք երեխան զոհացնելու չափ կաթ չ'են ունենար: Արարկիրի մէջ, նորածինը անպայման մօր կաթով կը դիեցնեն. անասունի կաթով մեծնողը, կ'ըսեն, ապերախտ կ'ըլլայ, խեղ չ'ունենար ծնողքին, ատոր համար շատ կը մտահոգուին ու կը դիմեն Կաթն Աղբիւր որուն ալը կը զանուի զոգաւոր ժայռի մը ներքեւ, առջեւն ալ ունի ծառ մը: Ուխտաւորները հետերին լեարդ մը կը տանին ու կը կախեն ծառէն, պզտիկը կը հանդէպեն ժայռին տակ, և իրենք կը հեռանան քիչ մը տեղ ու կ'սպասեն մինչև որ մանուկը լայ: Մայրը, երբ զաւակին ձայնը կ'առնէ, կ'երթայ ջուրէն ափ մը կը խմէ ու պզտիկը կը ծծցնէ — կաթը ստինքներէ՛ն կը յորդի...:

Արարկիրցիք, մասնաւորաբար ձերերը, կը հաւատան թէ ամէն աղբիւր իր անտեսանելի տէրը ունի որ կ'ապրի աղբիւրէն ներս, ջուրին մէջ: Արեւմարէն ետք, երբ ուէ մէկը մինակը աղբիւրի մը առջեւէն անցնի պէտք է Աստուած յիշէ ապա թէ ոչ կը «չարսիւի»:

Գ. ՄԱՀՆ ՈՒ ԹԱՂՈՒՄԸ

Երբ հիւանդը վերջին բողբոջները կ'ապրի, ճայն չ'են հաներ որպէսզի հոգեգարձ չ'ընէ: Քովը նստողը, երբ ճթրտուկ մ'առնէ ինքզինք քունի կուտայ որ հոգեառ հրեշտակը համարձակ գայ ու ասնի:

Մահը երեք կերպով կ'ստուգեն, բաղկերակին զարկին կը նային, բերնին դէմ հայելի կը բռնեն և զարշապարը ասեղով կը քերթեն:

Ննջեցեալին տեղը կը փոխեն, վերմակին երեսը կը քակեն, գլխուն վերեւ ու ոտքին տակ մոմեր կը վառեն, ոչ գլխուն, ոչ ալ ոտքերուն տակ մարդ կը նստի, հոգեառ չար ու բարի հրեշտակներուն չի զարնուելու համար:

Շիները տաք ջուրով կը լուային մեռեալը, կը հագուեցնէին, կը պատանքէին և ապա նաղվաքը (դադադ) կը դնէին որը սնտուկ չ'էր այլ տեսակ մը պատգարակ: Իսկ մեր օրերուն լուալն ու ճաղփատը վերցըուեր են:

Ննջեցեալին գրպանները skrs, ցաւ ունեցողները նամակ իսկ հիւանդութիւն ունեցողները եղունգնին կը դնեն: Մեռեալին տէրերը երբ իմանան չ'են ձգեր որովհետեւ «հողին տակ տանչուի կու» կ'ըսեն:

Եթէ ննջեցեալը ազապ աղջիկ է ոտքը նիցցե կը դնեն, օտիտը և իրեն զարգերը միասին կը թաղեն: Իսկ թէ որ ազապ տղայ է ճկոյթը հիննէ կը դնեն, վիզն ալ փուօի (մետաքսէ թաշկինակ) մը կը կապեն:

Մեռեալը վերցուելէն ետք, տեղը քար կը դնեն, որպէսզի իրեն հասեւէն անմիջապէս ուրիշ մըն ալ չի տանի: Աչքը բաց չ'են թաղեր:

Թափօրին կ'ընկերանան այլ մարդիկ միայն իսկ

կիները տունը նստած մախսուց (մահ տուն) կը բռնեն: Եօթը օր ամբողջ կուլան, այդ ժամանակամիջոցին ճանչուոր և հետեւէն հետու ծանօթ կիներ կարեմուսի կուլան և իրենց վերադառցին, ճամբան, մահտան մէջ իրենց աչքերը սրբած թաշկինակները կը լուան և ապա իրենց տուներէն ներս կը մտնեն: Եօթը օր շարունակ այդ առեւէն ծուխ չի բարձրանար, սգաւորներուն ուտեստը թաղեցիները կը հողան:

Ութը օր ետք հողույ հաց — հողուց — կուտան, արեւմատաղ կ'ընեն: Ննջեցեալին սիրած ուտելիքէն աղքատներուն կը բաշխեն ամէն տաղաւարի միւսնոյն ատեն գերեզման օրհնել կուտան, իսկ ժամկոչ Աղբօր որ ամէն տաղաւարի հաց հաւաքելու կ'ելլէ թաղէ թաղ «ժամկոչ աղբօր»ը անօթեցեր է ըսելով, մահուան հանդիպող առաջին տաղաւարին ժամկոչին եօթը հաց կուտան:

Ինչ որ...

ԱՍԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐ

Արաբկիրի բարբառը որը ճոխ է ասացուածքներով, բաժներ ենք երեք մասերու—առած, անէծք և օրհնութիւն: Մենք չ'ենք պնդեր թէ անոնք բոլորն ալ Արաբկիրի ժողովուրդին յատուկ են, կրնար ըլլար որ ուրիշ քաղաքացիներ ալ նոյն ասացուածքներէն մաս մը գործածեն: Մենք դրի ենք առեր միայն այն հայերէն ասացուածքներէն մաս մը որ Արաբկիրցիին այսօր իսկ կը գործածէ:

Ա. ԱՌԱԾ

- Ալիրս (ալիւր) մաղեցի, մաղս կախեցի:
- Ածան հաւը կակկըճան (հաւու ձայն) կ'ըլլիկու:
- Աղէկով, զէչով էլին լիսանը (լեզուն) չ'ըջնիս:
- Աղջիկը աաջուընէ չի ծեծողը, յեաքէն ծունկը ծեծէկու:
- Աղջիկ քըզի կ'ըսիմ, հարսուկ դուն լսէ:
- Աշխարքը փլչինէ մէջը մարդակ մը չ'ունիմ:
- Առաջ ասեղը քըզի խոթէ, յեաքէն մախաթը ընծի:
- Ասեղին ծակէն Հինդիստան կու հայի (նայի):
- Աս պիտիթէնը (ամբողջ) ընկողին զապուզը (կեղև).
- չի լեկցներ:
- Ատոր ջուրէն պուլղուլ (ձաւար) սաւմիշ (լուալ) չ'ըլեր:

Արդեւ (անձրեւ) էկած օրը հաւուն ջուր սուրող շատ կ'ըլլի:

- Բաղնիք մանողը կը քրտնի:
- Բանը բուսած է (յոյս չ'կայ, մեռած է):
- Բանը բուրդ է (վիճակը յուսահատական է):
- Բերանը օսպ (ոսպ) չի թայիր (Ֆիալ, կենալ):
- Բոչա է իջեր (աղմուկը շատ է):
- Գիացած թանդ, չի գիացած մածունիդ հետ մի փսխեր:
- Գործը առուն ձգեր է:
- Դուն քուն բախտդ արթուն:
- Դուռը ամուր գոցէ, դրացիդ գոգ մի բուներ:
- Երեսը թքնասնէ, արգեւ կը կարծէ:
- Երեսէն ձանձ մ'որ իյնինէ հազար կտոր կ'ըլլիկու:
- Երեսը պուլղուրի ջուրով են վլացեր (լուացեր):
- Երեսին շան աէրի (մորթ) են քաշեր:
- Երկինքը փնտաւը երկրին վրայ դտաւ:
- Եփած ապուրին մէջ պաղ ջուր չ'են խառներ:
- Էլին պտուկը հայելու էրկան շլի (վիդ) կ'ուզէ:
- Էլինը (օտար) անուշ կ'ըլլիկու:
- Էչը եօթը հեղ երուսաղէմ գացեր է կիսէ էչ մնացեր է:
- Էչը չի կերած խոտը ուտենէ գլխը ցաւի կու:
- Թէք (անդոյգ) ընկողին քար չի նետեր:
- Ինծի քէլ ըսողին գոնէ գլխը մաղ ըլլե՞ր նէ:
- Իշուն քիթին վարդ կը բունես:
- Լաւ մարդը, խօսքին վրայ կուգայ:
- Մալթ (սխալ) ըրինք առուին վրայ դուռ բացինք:
- Խենթին արան է կանչցեր:
- Խենթը գացեր է հարսնետուն, հոս աղէկ է, ըսեր է, քանց մեր աուն:
- Խենթը ըսաւ, խելօքը հաւտաց:
- Խենթը խենթին խնամի, խենթը, խենթին կ'ըլմանի
- Խրատ սուրող շատ կ'ըլլի, ըմմա հաց սուրող քիչ:

— էր նալ քարտ աւրե սէր է —

Կատուին քիթը հոտ է առեր:
 Կատուն քացախ է խմեր:
 { Կեթանկու սերն ու մեղրը
 Մնանկու, չոր պրկունքները (չրթունք): }
 { Կոտիկ, կոտիկ եղ ունիմ
 Ամէն մարդու տեղ ունիմ:
 { Կուտը, կուտին բնկեր կ'ընէ
 ձոթը (ծայր) ձոթին կու հասցնէ:
 Կովս մնուաւ, խապս կ'ըջեցաւ:
 Հացն ալ խաին կերէ է:
 Հաց ունիս նէ, թրջէ ու կեր:
 Հեղ մ'ալ հարս էլլիմ նէ բարձին վրայ ամուր
 տի նստիմ:
 Հէմ (թէ) լանք, հէմ էրթանք:
 Զագար պողազ (որկոր, կը նշանակէ՝ շատակեր):
 Զիւն տեղ էչ մի կապեր:
 Զրագը տակը լոս (լոյս) չի տար:
 Մաղը ծակ է, օսպը քարոտ է:
 Մասս քթիս հոտ չի տուբաւ:
 Մարդուն տախտակը մըխ (գամ) վերցնենը:
 Մարտին հավային (բնութիւն) կ'ըլմանինը:
 Մեր հացին մէջ աղ չիկայ (տպերախտ գաւկի կըսուի)
 Միս ըսիմ օր իմ պտուկս էփի, ուրիշինը ինծի ի'նչ:
 Մկան շըռը (մէդ) ջաղջին (ջրադացք) ֆայտայ (օս
 գուտ) է:
 Մուկն ալ պզտիկ է քմմա ինկած տեղը մնառէկու:
 { Մօրը գովածը դիր ու փախիր,
 էլին գովածը առ ու փախիր:
 Շունը հաչելով եկեղեցին չի մնաղոխր (աղաոտիր):
 Շունն ալ գէր կ'ըլլի քմմա, միսը չ'ուտուիր:
 Չորս ձոթը ջուրին տուրեր ենք:

Պատէն քերպիճ (աղիւս) չէ ընկեր (գաւակ ունե
 ցած չէ):
 Պորաք ես չ'եմ կ'ըջեր օր գիտնամ:
 Պողազին համար դատիին (դատաւոր) կ'եթակուէ
 { Զուրը կուգայ կ'աղակու,
 Խենթը կ'ուտէ խաղակու:
 Սոխ չ'եմ կերեր օր (որ) սիրաս էյի (վառի):
 Սոխին քաղցրը չ'ըլլիւ:
 Սեւը ներս, ճերմակը դուրս:
 Վախթը (ատեն) դայնէ քարէ տանձը հասուննակուէ:
 Վարդոզ (հոսող) ջուրը աղաոտութիւն չի բռներ:
 Վարձք ընողը, կոծ կ'ընէ:
 Վեր թքնեմ առիք, վար թքնեմ մօրուք:
 Վերի յարկը պարապ է:
 Տաշոնը գէտին, ձանը (ձայն) երկինք:
 Տասը փարանոց իշուն, հինգ փարայի քուռիկը
 (քուռակ) կ'ըլլիկու:
 Յած տալէն թուր չ'ուտեր:
 Յուրաք խլլոտին մահանայ (պատճառ):
 փշած հացը դգալի չի գարը:
 Քուրթը թանին թթու չ'ըսեր:
 Օրը (բնութիւնը) իս (զիս) կ'ըլլմանի:

Բ. ԱՆԷԾՒՓ

Անունդ, ձանրդ գեանէն գայ:
 Անունդ վերնայ:
 Աչիչիդ (աչք) լոսը քօրնայ:
 Ասուծմէ գտնաս:
 Բոլորս ես օլորուեր:
 Գարչելիս քեզ մնիկ:
 Գեանին եօթը զաթը անցնիս:

Գլխուս ձոն (ձիւն) բերողին, Ասուած ալ անոր
քերէ:

Երեսդ գեանին գայ:

Զլխախ քեզ մնիկ:

Էլէկճի (մաղ շինող) բոչա:

Էրթալը ըլի տէ գալը չ'ըլի:

Իչու զուռակ, իչու սփա:

Խելքդ անտողները հողիդ թող աննային:

Ծակիկ, ծակիկ ծակծկիս, զեղին ջուրդ վարդէ:

Կերածդ աչքդ քորցնէ, էմէկս քեզ թօփ ուղիմին
էնէ, դաները իյնիս:

Կերած կաթդ քթէդ ֆիթիլ, ֆիթիլ էա գայ:

Կորպակորպ (թափառական) ըլիս:

Կրողը տանի սուրաթդ:

Մախիլի (մոխիր) վրայ նստիս:

Մարըդ (մայր) շուն մը ցըյներ տէ քեզ չի բերեր:

Շան ձագ,

Շուն շանորդի, վար անցնելիք:

Պօյըդ (հասակ) գեանին գայ:

Պօյըդ ծալուի:

Սէպէպին աչքը քորնայ, մուրատը փորը մնայ:

Սեւ Ֆողը (հող) գրուիս: *Կ'ճ Բոլոր*

Վայըդ տամ (վրայ լաց ըսեմ):

Տունդ գլխիդ աւրի (վալ) *Վար Գոյն (աչքեր):*

Քոչան գլխի:

Օճախի կատու:

Օճու աղու (թոյն) աուրող:

Օրոմ (որոմ) ցանող:

*Ինչ որ քերէ քեզ զոռուս ք վեր,
եւ ինչ որ քերէ քեզ զոռուս ք վեր: (եւ զոռուս ք վեր):*

*Ելլե՛ր վար իջայ (վերջ իջալ իջայ):
Պոչոյ շարժայ:*

Գ. ՕՐՀՆՈՒԹԻԻՆ

Աղատուիս բարով:

Աստուած էօմիւրդ (կեանք) աւելցնէ, մէկ օրդ հա-
զար էնէ:

Աստուած մուրատիդ հասցնէ:

Աստուած ջուրի պէս մուրատդ տալ:

Աստուծոյ պէրէքէթը (օրհնութիւն) մէջը ըլլայ:

Ատի հին, հազարը նոր:

Բերանդ զալար մնայ:

Բերնին համոք ուտէք:

Գուռդ միշտ բաց մնայ:

Երկինքէն վաթի (թափի) գեանէն ժողվես:

Զաւակներուդ խերը տեսնաս:

Խանէդ (տուն) շէն մնայ, օճախդ վառ մնայ:

Միս, ծաղկիս, գրկուիս պառկիս:

Կանանչ արեւ ըլլիս:

Զեռուիդ զալար:

Մէկ բարձի վրայ ծերանաք:

Մէկ ուղես հազար տայ:

Միաթագ, միապսակ էնէ:

Շատ ապրիս, շատ խնտաս:

Պապուդ օճախը շէն մնայ:

Պօյովդ նշանած մը գտնաս:

Սեղանը դրուած մնայ, վաստկողը սաղ(ողջ) մնայ:

Վայելես բարով, ատկէ խասերը (լաւ) հագնիս:

Քար բռնես օսկի (օսկի, կ'ըյի):

Ծանօթումներ

*Գարապետ, խարտի խարտի, Աստուած վարդի:
Կոխչի ք ընկող, քեւ ԿԵԹԵ ք քճիտ:
Դունն ու աղլար ըմբ Զալիս? Աստուած քըն ըմբ
(Վարդ, վարդ)*

ԳԼՈՒԽ V

ԱՐԱՐԿԻՐԱՅԱՅ ԿԻՆԸ

Ա. ԱՂՋԻԿ

Արարկիրցի մայրը երբ տղայ բերէ, անոր ներքև երկու մինտեր կը ձգեն: Այդ հարսը թէ կեսայրոջ, թէ կեսրոջ և թէ ալ ամուսնոյն կողմէն կը սիրուի որոնք ղինքը աւելի կը յարգեն ու սղացկանի նագերը կը քաշեն: Ընդհանրապէս հակառակ պատկերն է որ մեզ կը ներկայանայ երբ նորածինը աղջիկ է, շուրջին ծախուելիք ապրանք մըն է որ աշխարհ կուզայ:

Արարկիրցի աղջիկը իր մանկութիւնը կ'անցնէ թաղի տղոց հետ խաղալով: Անոնք ընդհանրապէս իրենց խաղալայր կ'ընտրեն պարտէզներու կանանչ անկիւնները և կամ տան այլանը իսկ երեկոյներն ալ «պեհուրտուք» ի համար ամբողջ թաղը:

Երբ աղջիկը 11—12 տարեկանի հասնի ա'լ անիկա պղտիկ աղջիկ չէ՛, պէտք է ներս մտնէ, մօրը օգնէ անոր անական գործերուն մէջ: Իսկ երբ կուրծքերը կ'սկսին ունիլ ա'լ խելահաս, նշանուելիք աղջիկ է:

Այդ հասակի աղջիկ մը պէտք չ'է շատ դուրս, ներս մտնէ, ելլէ. ամէն ձայնի պատուհանները վաղէ, օտար տղայոց հետ խօսի, խնդայ, իրմէ մեծերուն խօսքը:

րուն մէջ մտնայ, առանց մեծի մը ընկերակցութեամբ դուրս ելլէ:

Անոր պարտականութիւնն է տուն տեղ մաքրել, կարգի բերել, որովհետեւ եկող գացողը առաջին անգամ տանը կը նայի: Եւ տանը մաքրութիւնը աղջկան ներքինին արտադրացումն է ուստի Արարկիրցի աղջիկը պղտիկուց արդէն՝ «սրբութեամբ» չափութքը ձեռք կ'առնէ և անով կը մեծնայ:

Արարկիրցի աղջիկը իր այս սարիքին մէջ, բնազդօրէն կ'ըզայ սէրը: Ամէն կիրակի ան պարապ է, եկեղեցի անգամ չ'երթար, միայն տաղաւարներուն արտօնուած է ժամ գնալ, ուստի կը հաւաքուին, կը մըտնեն սենեակ մը, կը գոցեն դռները, մարդոցմէ հեռու, հոն կ'երգեն, կը խօսին, կը հիւսկեն տաղեր՝ ձախողած սէրերու վրայ, սիրոյ քառեակներ (իրենց լեզուով մեկի) իրենց բառերով, անսեթեւեթ խօսքերով, նոյն ատեն անոնց կցեկով եղանակ մը հետեւած իրենց յօրինած հեյկեիկ կամ մէնիին:

Բ. ԱՂՋԻԿՏԵՍ

Արարկիրցի տղան 17—18 տարեկանին, ականջին կէսէն (ետեւ) կ'սկսի քերել ու հատ մըն ալ ձարել: Ասիկա տղուն համար ժամանակ մը զաղանիք կը մնայ, յետոյ իրեն է'ն սիրելի ընկերոջ կը յայտնէ և եթէ յարմար դատէ կ'ըսէ նաեւ քրոջը: Քոյրերը այսպիսի խնդիրները շուտ կ'եփեն, հոս հոն իրենց ընկերուհիներուն, թաղի կիներուն կը խօսին, մինչև որ տղուն մօրը ականջը կաթի: Մայրը, յարմար առիթի մը, ամուսնոյն կը պարզէ խնդիրը: Այր ու կին խորհուրդ կ'ընեն, կը զիմեն աղուն մօտ ազգականներուն որոնց որոշման վրայ, տղան, քոյրը մի քանի ազգականներ,

խնդրոյ առարկայ եղող աղջկան ընտանիքին ծանօթի մը առաջնորդութեամբ, կ'երթան աղջիկ տեսի:

Հիւրերը իրենց տեղերը կը գրաւեն: Քատորդ ժամ մը հալ, խեթր ընտանեկան խօսակցութենէ ետք, հիւրերուն ընկերակցող բարեկամը, աղջկան անունը տալով կ'ըսէ.

— Աղջի Սիրանուշ, ընծի ջուր մը բեր:

Աղջիկը դրան ետև կ'սպասէ, երբ հրաման մըն է որ կը արուի կը փութայ կատարելու: Աղջիկը ջուրով գաւաթը ափին մէջ առած, «կարմրելէն, ճերմկելէն, դողալով մտալով», ջուրը կը բերէ, կուտայ, մի քանի քայլ ետ կը քաշուի, ձեռքերը կուրծքին, աչքերը գետին սեւեռած կը կանգնի:

Ջուր խմողը լմննալուն, աղջիկը դանդաղ, մանր քայլերով կը մօտենայ, գաւաթը կ'առնէ, գլխի խոնարհում մը կ'ընէ ու սիւզիւմ, սիւզիւմ (կոտորուելով) կ'երթայ: Սակայն որպէսզի աղջիկը լաւ տեսնեն, հիւրերէն երեցը կ'ըսէ.

— Անա, մէյմալ ընծի բերե՞ս կու: Երբ այս վերջինը ջուր կ'ուզէ, աղջիկը դրան մօտեցեր է. ուզողին միայն ձայնը կը լսէ, ետ չի կրնար դառնալ անձը որ ըռնելու որովհետև ատիկա մեծ ամօթ մըն է: Ուստի ձամբան կը շարունակէ, գաւաթը կը լեցնէ ու կը բերէ և առանց սխալելու ուզողին կը յանձնէ: Եթէ սխալի այդ թերութիւն մըն է, կը նշանակէ որ անուշադիր է, և որպէսզի չի սխալի դրան ետև մէկը կ'սպասէ, ուզողը, տեղը, քանի կրրորդ ըլլալը աղջկան կ'իմացընէ, այսպէսով կարող կ'ըլլայ բաց երես դուրս գալ այդ անելէն:

Աղջիկտեսները կէս ժամ նստելէ ետք, տան տէրը պատրուակով մը դուրս կ'ելլէ, որպէսզի հիւրերը առանձին մնալով, առիթ ունենան իրենց կարծիքը իրարու յայտնելու: Երբ բոլորին գազափարն ալ նոյնն է,

աղջկան հաւնէր են, մեկնելու ստեն, հիւրերէն տարեցը տան տիրոջ մնաք բարով ըսելէ ետք կ'աւելցնէ, «նորէն կուգանք», հակառակ պարագային լուռ կը մնայ:

Աղջիկտեսէն մի քանի շաբաթ ետք, տղուն տնեցիները կը լրտեսեն աղջկան բաղնիք դացած օրը և իրենք ալ կ'երթան՝ աղջիկը իր մերկ վիճակին մէջ տեսնելու...

Արարկիրցին աղջկան գեղեցկութիւնը կը սահմանէ հետեւեալ կերպով.—

Աղջիկը պէտք է ըլլայ միջնասակ, դէմքը կլոր, կարմիր ու ճերմակ, քիթը բարձեւ, աչքերը սև, յօնքերը բարակ, ճակատը բաց, մազը սև, խիտ ու երկար, բերանը պզտիկ, վիզը երկար, կուրծքերը լեցուն, ձեռքերը մուշտ, ոտքերը պտրտիկ: Աղջկան նիհարը յարզի չ'է, «Բարակը տախտակի պէս պատը փակցնենկու» կամ «Մինչև որ հաստը բարկընանէ, բարակին հողին կ'ելլակու»:

Տղուն մայրը միշտ աղջկան պզտիկը կը նախընտրէ որովհետև աչքը իր ձեռքին տակ, իր յարկին ներքեւ, իր քով կը բանայ — իր ափին մէջ կը մեծնայ:

Գ. ԽՕՍՔ ԿԱՊ

Աղջիկտեսէն ետք, տեղի կ'ունենայ խօսք կապը: Տղուն մայրը, կնքամայրը, մօտ ազգական տարեցիներ աղջիկ ուզելու կ'երթան:

Հիւրերը, իրենց տարիքի համաձայն տեղերնին դրառուած, կը խօսին «ասդիէն, անդիէն» մինչև որ կնքամայրը խօսակցութիւնը խնդրին մօտեցնելով կ'ըսէ:—

— Ձեր պաղչին նոր բացուած զարաֆիլ վարդը փրցնելու էկեր ենք: Ձեր օճախին մոխիրը, մեր օճախին խառնելու համար ձեր դուռն ենք էկեր:

Աղջկան ծնողքն ու ազգականները շատ մը առարկութիւններ կ'ընեն, ինչպէս որ սովորութիւն է: Բայց ներկաներուն պնդումներուն վրայ, և կնքամօր խօսքը չի կտորելու համար կ'աւելցնեն:

— Աստուած կատարածին հասցունէ: Իբաւ աղջիկնիս տընա պզտիկ է և մենք ալ աղջիկ կարգողը չ'ենք, ըմմա էկեր ճակատագիր նասիպ է նէ ըսելիք չ'ունինք թող ըլլի, խորհուրդ մարդկանց կամք Տիասն:

Կնքամայրը խօսք կապի համար բերած՝ գրամեճան պեխալիլիկը աղջկան մօր կուտայ:

Տղուն և աղջկան ծնողքները զիրար կը քննեն, կը զննեն, մինչև եօթը պորտերնին: Գերդաստաններուն անբող անցեալն ու ներկան նկատի կ'առնեն: Կ'երթան ու կուզան իրարու բնաւորութիւն, նիստ ու կաց, կ'ուսումնասիրեն, մինչև նշանաւորի օրը երբ այս բոլորին գոհացում գտած կ'ըլլան: Եթէ երբեք անյարմարութիւն մը գտնեն, խօսք կապերնին ետ կուտան, ետ կ'առնեն:

Աղջկան ծնողքը ամենէն շատ տղուն վաստակին, արհեստին, բնաւորութեան և մանաւանդ խմելուն ու շազրութիւն կ'ընեն: Իսկ տղուն ծնողքը, մասնաւորաբար մօրը համար կարեւորը աղջկան խուլը — բնաւորութիւնն է և ապա հիւնեքը, «Տասը մատներէն, տասը տեսակ գործ թափիլը» որպէսզի երբ դուռ դրացի հարսը գովեն ինքն ալ ուրախանայ — եղ կապի:

Արարկիրցին կոյս աղջիկ չի տար այրի մարդուն, նոյնպէս ազապ տղուն այրի կին չ'առնէր: Արարկիրցին դարիպի ալ աղջիկ չի տար, որովհետեւ ան, այն համոզումը գոյացուցեր է որ:—

Յեխին մեջ քար ցնեսա կ'ընկղմի կ'երբայ,
Ղարիպին աղջիկ քաւ կը բողու կ'երբայ.
Բարձր լեռան գլխուն պիլպիլներ կ'երգեն,
Պիլպիլին բոնը (բոյն) աւխրքիս հերթ է:

Այսպէս ուրեմն տղան թող Արարկիրցի ըլլայ ու միայն բոյն մը ունենայ և այդ աւխարհին — բոլորին կը բաւէ:

Գ. ՆՇԱՆՏՈՒՓ

Նշանառութի օրը, փոխան մատանիի դարձեալ գըրամ կը տանին — պէտիպիլիկ, գրամնամ:

Երբ հիւրերը՝ Տէր Հայրը, կնքահայրը, աղան և մի քանի ազգականները, հանգստանան կը հիւրասիրուին նախ սուրճով որմէ վերջ Տէր Հայրը հող կը պատարաստէ և աղջկան հօրը դառնալով կ'առաջարկէ:

— Աստուծոյ իղինդը, ձեր աղջիկը Գիրգոր ազգային նշանելու էկեր ենք:

Հոս, աղջկան կողմէն դարձեալ նազ, սուգ կ'ընեն բայց առարկութիւնները անօգուտ կ'ըլլան և իրենց հաւանութիւնը կը յայտնեն:

Նշանի իրերը կնքահայրը կը յանձնէ Տէր Հօր, որը իր կարգին կ'օրհնէ և աղջկան ծնողքին կուտայ: Նշանառութի այս կարճ ձեւակերպութենէն ետք, ներս կը բերեն թէյ կամ օշարակ եղանակի համեմատ: Խըմիչքին կը յաջորդէ՝ խոնջան — պտուղներու սեղանը:

Խոնջայէն վերջ կես ժամ զաղար կը արուի և ապա նորէն սուրճ կը հրամցուի, յետոյ ուրախութիւնը ծայր կ'առնէ որ կը տեւէ մի քանի ժամ: Բոլորն ալ կը մասնակցին երգին ու խաղին, ծափին ու ծիծաղին: Խնամիները դէմ դիմաց, փեսայ ու աներձագ ճկոյթ, ճկոյթի կը խաղան Արարկիրի քամզարան:

Վերջապէս մեկնելու ժամանակը կը հասնի: Մեկնողները «մնաք բարի» ըսելէ ետք, կ'աւելցնեն՝ «Աստուած կատարածին հասցունէ»: Այս առթիւ աղջկան ծնողքը չ'են մոռնար, աղուն մեծերէն հրաման ատենալու որպէսզի շարաթ օր իրենցը գայ:

Առաջին Շարաթ երեկոն, աղջկան եղբայրը, եթէ չ'ունի մօտ ազգական երիտասարդ մը փեսան հրաւիրեա

լու կ'երթայ: Փեսան գրպանները՝ նուշով, շաքարով լեցուցած աղուն կ'ընկերանայ:

Երբ աղջկան անեցիները փեսային գալը կ'իմանան, ճրագով, նուագով դէմ կուգան, փեսան կը դիմառութեն, կը տանին աուն ուր փեսան մեծերուն ձեռքերը համբուրելէ ետք, վերի անկիւնը կը նստեցնեն: Փեսան, հոն գտնուող աներձագը, ազգական, ազգականուն հի որոնք եթէ իրմէ շատ ալ փոքր ըլլան, Արարկիրցին այնպէս կ'ընդունի որ անոնք «օրէնք»ով աւելի մեծ են ուստի զանոնք մեծերուն կարգը կը դասէ և անոնց պատշաճ տիտղոսն ու յարգանքը կուտայ:

Փեսան, այս առաջին հանդիպումով, պաշտօնապէս փեսայ ախտողոսը կ'ստանայ: Արարկիրի մէջ երջանիկ է այն փեսան որ քենի ունի, «վա՛յ անոր որ չ'ունի, շլլին (վիգ) ծուռ կու մնայ»: Ժողովրդային այս խօսքը անշուշտ շատ ալ շիտակ չ'է, որովհետեւ եթէ աղջիկը քոյր չ'ունենայ իր ազգական իզակականները, ընկերուհիները, թաղի աղջիկները բոլորն ալ քենիներ կը դառնան և փեսային «շլլին ծուռ չ'են ձգեր, շէնը կու հանեն»:

Փեսան ընդունելէ վերջ սեղան կը դնեն: Փեսային աջ կողմը զօքանջ մայրն ու ձախն ալ քենի խաբուցը կը գրաւեն, որպէսզի ամենաբար պատանները անոր բերանը դնեն: Արարկիրցի փեսան այդ պահուն մոռցած իր աունը, մայրն ու քոյրը կ'երգէ:

Քեսպապ ու զիցի
Զօքանջ ու քենի
Մայրն ու քոյրը
Կրողը քանի:

Ընթրիքէն ետք կէս ժամ մը զաղար կը արուի, որմէ վերջ կ'սկսին ուրախութեան՝ տենն ու քեմեցեմ ներս կուգան:

Աւրախութիւնը կը շարունակուի մինչեւ ուշ գիշեր, որմէ ետք փեսային հետեթէք մը, չիթ մը» ի կ'սկսին որուն ամէն ոք, առանց սեսի խարութեան կը մասնակցի: Հոս, ի յայտ կուգայ փեսային ներքին մտղը: Թէք մը չիթը, Արաքկիրցի փեսային համար փորձաքար մըն է:

Այս առնանքուն, փեսային ամենամեծ փափաքը իր նշանածը տեսնելն է որ ամբողջ գիշերը, սրահին կից սենեակի մը մէջ, չըջապատուած մի քանի ընկերուհիներով, զրկուած ամէն տեսակ զուարճութենէ, կ'սպասէ...

Ճարպիկ փեսան, նշանածը չըջապատողներուն հետ խօսք մէկ ըրած կ'ըլլայ, որով երբ յարմար առիթի մը «դուրս» կ'ըլլու պատրուակով սրահը կը ձգէ, իբրև թէ սխալմամբ նշանածին սենեակը կը մտնէ — հոն գտնուողները վայրկեան մը դիրենք մինակ կը թողուն... Հարսին պահապան օրիորդները ներս կուգան, փեսան կ'աճապարէ սրահ մտնել կասկածի չ'ենթարկելու համար թէք մը չիթի սեղանի շուրջինները որոնք անհամբեր իրեն կ'սպասեն խաղերնին շարունակելու համար, որովհետև առանց փեսայի ներկայութեան թէք մը չիթը համ չ'ունենար:

Գիշերը առաջացեր է: Լուսոյ դէմ է: Թէք մը չիթին պէտք է վերջ տալ: Այս առթիւ քննի խաթունը փեսային պահապան կ'ըսէ.

Յուէլեթիկին խապախ սուր
Չինի սեկիլ քապախ սուր,
Խօրոզ սիլին լալ օլուն
Նաար'լ սեթին սապախ սուր:

Արեւը ծագած է: Նորէն սեղան կը շտկեն: Սինինները զուխնուն վրայ բարձրացուցած կը խաղցնեն, նախաճաշի կը նստին: Փեսան ամէն պատասխի նշանա-

ծը կը յիշէ, ան ալ անշուշտ անօթի է կը մտածէ ու թրջուած, կակուզ թոնրի հացին մէջ, քիչ մը անուշ կը գողնայ, կը պլլէ ու կը զրկէ — պատասխին կը փոխանակեն...

Նախաճաշէն ետք փեսան կը պատրաստուի մեկնելու: Աներ հօր, ներկայ մեծերուն ու զօքանջ մօր ձեռքերը կը համբուրէ, (այս վերջինին ձեռքը կը զնէ օսմ. ոսկի մը՝ նշանածին նուէրը):

Փեսային կ'ընկերակցի դարձեալ աներձագը, գիշերուայ թէք մը չիթի սեղանին շուրջ շահած նուշի ու շաքարի ծրարով:

Գրացի փոքրիկները նրբ կը լսեն թէ փեսան կ'երթայ, առջևը՝ ճամբան կը կարեն — շաքար կը պահանջեն ապա թէ ոչ անկարելի է որ անցնի: Փեսան անոնց պահանջքին գոհացում կուտայ ու ճամբան կը շարունակէ:

Ե. ՆՇԱՆՈՒԱԾՆԵՐԸ

Փեսան կ'աշխատի, բայց խելքն ու միտքը դօքանջ մօրը տունն է, ուր զինքը սիրող սիրտ մը կայ: Այս ու այն կողմ կը դառնայ, վերջապէս, գործի օրերուն պատճառով մը կը յաջողի սիրածին դրան առջեւէն անցնիլ, ներս նայիլ, կարմիր խնձոր մը նետել... նշանածը չի կրնար տեսնել, որովհետեւ ան իր «չուք»ը տեսնելուն պէս, ծակէ ծակ, սենեակէ սենեակ կը մըտնէ, իր սէզը կուրծքին ներքեւ, ինքն ալ սենեակին մէջ կը բանտարկուի:

Ամէն շաբաթ երեկոյնները կուգան փեսան կը տանին: Հոն են արդէն ազգականներ, բարեկամներ — կ'ըսեն, կր խնդան, կ'ուրախանան: Փեսան, աչքերն ու ախանջները «քառսուն կու բանայ», անկի բառ մը լսելու, չուքը տեսնելու — իզուր:

Փեսան յաջորդ օր, և այդպէս ամէն կիրակի նշանածը կը հետապնդէ — փողոցէ փողոց, պարտէզէ պարտէզ կը վազվզէ, աչքերը միշտ տանիքները, պատուհաններն ու աղջիկներուն խումբերուն սեւեռած: Եթէ պատահի որ տեսնէ, միայն հեռուէն, ծառերուն և պատերուն ետեւէն զիտելով կը գոհանայ: Հազուադէպ է որ մօտենայ ու հետը խօսի, մեծերը եթէ իմանան կը սաստեն, Երեսնուն կը թքեն:

Այս շրջանին փեսային ամենէն մեծ թշնամին կուծն է, տան մեծը, աներհայրը: Փեսան շատ հեղաճոր տան չուրջ կը դառնայ, պատերուն տակ կը պըտըտի մինչեւ որ մին կամ միւսը տեսնէ ու հարցնէ. — կուժը տո՛ւնն է: Վա՞րի դռնէն զամ թէ վերի:

Ամէն տօնական օրերուն փեսան դօքանջ մօր տունը կ'ըլլայ: Խնամինները սինիներով նաւալայ (նուէր) կը դրկեն իրարու որոնցմէ բաժին կը հանեն նաև զըրացիներուն:

Արաբկիրցի երիտասարդին համար տարիներով նըշանուած մնայը տեսակ մը մուրառ է, կեանք է: Այդ քաղաքին մէջ, առնուազն վեց ամիսէն մինչեւ չորս տարիներ նշանուած կը մնան ու մինչեւ ամուսնութեան օրը զիրար կը հալածեն, իրարու ճամբայ կը նային: Շատ պատահեր է որ աղջիկ մը տարիներով նշանուած մնացեր և ամբողջ այդ շրջանին ո՛չ միայն նշանածին հետ չ'է խօսեր այլ և երեսն անգամ չ'է տեսեր: Այդ աղջիկը միայն զիտցեր է որ նշանած մ'ուսնի, բայց ո՛վ է այդ, դե՞ւ թէ մարդ:

Արաբկիրի մէջ աղան ընդհանրապէս իսկ աղջիկը մասնաւորապէս կամք չ'ունին ամուսնական խնդիրներու մէջ, անոնք խօսք չ'ունին, ընդդիմութիւն չ'կայ, ծնողքնուն խօսքը խօսք է և այսպէս տարիներով այն համոզումն են գոյացուցեր որ իրենց ծնողքը զիրենք կը սիրեն ուստի չար չ'են կամենար: Այս կոյր վստահութիւնը սակայն միշտ ալ զիրենք իրենց ակնկալած երջանկութեան չի հասցներ, պարզ այն պատճառով որ զիրար չ'են սիրեր...

Պաղչան իջնեմ ի՛նչ ընեմ,
Վարդ, մանիակ չորցնեմ,
Դուն պոյովդ օսկի ես
Սիրս չ'ուզեմ ի՛նչ ընեմ:

Զ. ՀԱՐՍԱՆԻՔ

1. ԱՂՋԿԱՆ ՇԻՆՆԷՆ

Երբ փեսան ու ծնողքը հաւանութիւն տան հարսանիքի, ութը օր առաջ աղջկան հիննէն կը տանին, ընկերակցութեամբ Տէր Հօր, կնքահօր: Երեկոն աղջկան տունը կ'անցնեն ուր իրենց հիւրերը յարգելու համար հաց կը կերցնեն:

Հինգշաբթի օր, աղուն տունէն ալ կ'երթան, աղջկան հիննէն դնելու: Փեսային մօտ ազգականները, մօտ զրացիները — ընդհանրապէս հարս, աղջիկ փեսան չըջապատած գուրնայով սեփով ձամբայ կ'ելլեն գէպի աղջկան տունը:

Աղջկան տնեցիները երբ խնամիներուն նուազին ձայնը կ'առնեն, նուազով զանոնք զիմաւորելու կ'ելլեն:

Հիւրերը ներս առնելէ, տեղաւորելէ վերջ, նուազը մի քանի վայրկեանի համար կը զադրի: Իրարու հալ, խնք հարցնելէ, քիչ մը խօսակցելէ վերջ, կընքամայրն ու փեսային քոյրը ներս, աղջկան սենեակը կը մտնեն, աղջկան մաղերը կը քակեն, կը պատրաստեն, գլուխը քօղ մը կը ձգեն, կը բերեն ընդհանուրին առջև, կեդրոնը բարձր բարձի մը վրան կը նըստեցնեն:

Հիննէն, կաւէ խորուն ամանի մը մէջ շաղուած, սկաւառակի մը վրայ դրուած, բարձրացուած գլուխներէն վեր, երգով, նուազով, խաղով, խնդուքով, մեծով պզտիկով հարսին չորս կողմը կը զառնան և ապա անոր շուրջ իրենց յարմար տեղերը կը գրաւեն:

Կնքամայրը հարսին մաղերը կը սանարէ ու հիննէն կը դնէ:

Նուազածուները «Աղջիկ նա, նա, նա» թուրքերէն մասը կ'երգեն որմէ ստորեւ կուտանք հետեւեալ տունը որպէս նմոյշ:

Գըզ սիկիւննին կելմիւ անամ,
Եօլսա սիւզիւմիւ,
Ալթուն քաս իչիսէ անամ,
Ղ.րնան եզիմիւ
Կիւմիւ սարալիլեն անամ
Զիլֆին սեչիլմիւ:

Երբ լրանայ, կնքամայրը հարսին գլուխը փուշի մը կը ձգէ, փեսան նուէր կուտայ: Հարսը անկիւն մը կը նստեցնեն: Քիչ մը զադարէ ետք, նուազը նորէն կ'սկսի այս անգամ սարբեր եզանակով, խաղի երգերով:

2. ԲԱՂՆԻՔ

Շաբաթ օր աղջկան տնեցիները կը պատրաստուին բազնիք երթալ: Տղուն տնեցիներուն մասնաւոր մարզ կ'երթայ հրաւիրելու:

Աղջիկը բազնոց օթեակներէն մէկուն մէջ նստեցուցած կը հանուին, կը պատրաստուին ներս սալ տուն(*) մտնել: Իսկով հարսնեւորները մէկիկ, մէկիկ տաք

(*) Բազնիք, հաս, քարուկիւր պատրուով, կամաւալ, գմբէքաւոր ծածկուածով գեղնայարկ շինուած մըն է որ կը բաղկանայ երեք մասերէ չի հաշուած «խլխլա»-ը ուր ջուր կը սափնայ: Առաջին մասը կը կոչուի պաղ տուն, ընդարձակ սրան մըն է, կեդրոնը պաղ

տուն կը տարուին ուր իրենց համար պատրաստուած գուռերուն առջեւ անդերնին կը դրուեն:

Քիչ վերջ ազուն տունէն հրաւիրեալներ կուգան: Դափով հագուսանին կը հանուեցնեն, հիննէն կը շաղեն, չորս կողմը մոմերով կը զարդարեն, աղջկան գըլխուն քօղ մը ձգած օթեակէն դուրս կը բերեն, դուրսը պաղ ջուրի գուռին շուրջ կը պաշտցնեն՝ խունկով, երգով և զափով: Յետոյ տաք տունը կը տանին: Հոն ալ գմբէթին շուրջ, աղջկան անութը մտած մի քանի անգամ կը գառցնեն և սպա մէջնաղը կը նստեցնեն, տունը դրուած հիննէն կը վերցնեն նորը կը դնեն: Այդ միջոցին կիներ գմբէթին շուրջ պար կը քաշեն... Հիննէն լմնալէն ետք հարսը անկիւն մը կը նստեցնեն, երեսը պատին դառցուցած:

Արդէն բուսական ժամանակ անցած կ'ըլլայ, տաք միջնորդարին մէջ սրահը «մարիլ» կ'սկսին որուն որպէս դարման աղջկան տան կողմէ օշարակ կը հրամցուի: Քիչ վերջ կ'ստանան նսու փեսին նաւարան — պտուղներ մարող սրահուն... Աղջկան եղբօր կամ հօր կողմէ ալ նաւարայ կուգայ:

Դափով բոլոր հարսնետորները կը լուան ու կը «հանեն»: Աղջկան համար գուռուն մը կը տրամաղըրեն, խնամքով կը լողցնեն և երբ լմնայ նորէն խունկով, երգով դուրս կը բերեն ու հագուսանները կը հագցընեն:

ջուրի բարձր, խոնոր գուռով ալբիւրն է, պատերուն սակ բարձրադիր սեփրներն են, իսկ վերը օթեակները: Երկրորդը նեղ միջանցք մըն է որմէ կ'անցնին սափ տունը, լուսացուելիֆ տեղը: Տափ սան պատերուն սակ գուռուններն են, անկիւնները սեփեակները, իսկ կեպրոնը քիչ մը բարձր, օջախակաձև, ինչ որ իրենց կը կոչեն, գմբէթն է:

Երբ հարսնետորները բազմիքէն դուրս կ'ելլեն, նուագածուները զիրենք կը զիմաւորեն ու մինչև տուն կը տանին:

Աղջկան եղբայրը կամ մօտ աղղական մը այդ երեկոյ փեսան հրաւիրելու կ'երթայ որը իր քրոջ հետ կուգայ, եթէ քոյր չ'ունի մինակ կ'երթայ կամ մօտ աղղականուհի մը իրեն կ'ընկերանայ:

Աղջիկը «յոգնած» ըլլալուն ու պաղ չ'առնելու համար կը պառկեցնեն և քովը ընկերուհիները կ'սպասեն: Փեսան ընդունելէ ետք կ'ընթրեն որմէ վերջ ուրախութիւնը ծայր կ'առնէ, «կը զերնեն ու կը դառնան մինչէք օր հողինին բերանին դայ»: Մանաւանդ որ կուտերը շատ չ'են սպասեր, քուներնին կուգայ որով հետզհետէ կը քաշուին, սրահն ու ուրախութիւնը երիտասարդներուն ձգելով:

Տանտիկինը, մակարիա փոլասով չաքար, նուշ կը բերէ մէջտեղը կը դնէ որպէսզի զբաղին, քուներնին չգայ: Ներկաներն ալ իրենց լեցուն գրպաններուն բերանները կը բանան ու նորէն «թէք մը չիթ մը» ի սեղանը կը շակեն — փեսան ղէմերնին կ'առնեն ու կը խաղցնեն: Վա՛յ այն փեսային որ անճարակ է, խաղալ չի գիտեր, կը սխալի ու գոյգ բսելու տեղ անգոյգ կըսէ, նշանածը ձեռքէն կ'առնեն:

Վերջապէս զոյգ, անզոյգին խաղն ալ կը վերջանայ ու հիննէին կ'սկսին: Փեսան սրահին կեղրոնը կը նստեցնեն, անձեռոց մը անոր գիրկը կը ձգեն, ու կընքահայրը փեսային մօտենալով աջ ձեռքը կ'ուզէ, փեսան ձախը(*) կ'ուտայ: Կնքահայրը զարձեալ աջը

(*) Տղուն աջ ձեռքը ձեռքաց տունը կը ներկայացընէ իսկ ձախն ալ զօգանց մօր, հոս տղան կնիսիօր առա-

կ'ուզէ, փեսան կը մերժէ: Այսպէս մի քանի վայրկեան խաղը կը շարունակուի մինչեւ որ փեսան աջ ձեռքը ծոցը կամ գրպանը կը դնէ: Կնքահայրը քիչ մը զըժ- գո՛հ երեւոյթով անոր ձախ ձեռքին ճկոյթին հիննէ կը դնէ, սաֆայէ կտորով մը ու կլապոսոն կապով մըն ալ կը կապէ, մասնեմատը մատանի մը դնելէն ետք: Փեսան ալ իր կարգին հիննէին ամանին մէջ, որպէս կնքահօր նուէր, համարժէք իր մը կը ձգէ:

Փեսային հիննէէն ետք, սիււառակը դարձեալ գլուխներէն վեր կը բարձրացնեն, կը խաղան ու կը խաղցնեն և այդպէս աղջկան սենեակը կը ժառնեն ա- նոր ձեռքերն ու ոտքերն ալ հիննէ դնելու:

Փեսան աղջկան բարձին վրայ նստած կ'ուզէ ա- նոր ձեռքը բռնել և այս վերջինը չի թողուր, ձեռքը բռնեցք ըրած կը շարժէ: Վերջապէս տղան կը յաջո- ղի բռնելու, կը բանայ ու հիննէն կը դնեն:

Նուագածունները կ'սկսին:

Պոյրդ բարակ սեւիլի շինար,
Աչքդ սեւուկ, յօնքդ կամար,
Ստեղծուած ես ինձի համար
Անգիւն ծաղիկ մ'ես նոր բացուած:

Կնքամայրը աղջկան, բաղնիքէն կրկնակի կակըղ- ցած ձեռքերն ու ոտքերը հիննէ կը դնէ: Ամբողջ այս դործողութեանց ընթացքին նուագը անընդհատ կը շա- րունակուի:

Վերջապէս գիշերը կը լուսնայ: Առաւօտ նախաճա- չի ժամն ալ կուգայ: Պագլաւայի, Եհեբ Եօխումի սինի- ները գլուխնուն վրայ առած կը խաղցնեն և ապա կը նստին ու կուտեն:

Չարկը մեծելով կը ցուցնէ որ ինք իր ծնողաց հաւա- սարիմ է:

Նախաճաչէն ետք փեսային շահած շաքարներն ու նուշը թաշկինակները կը լեցնեն ու մի քանի հողիով տուն կը դրկեն:

Նոյն օրը աղուն տունէն նուագածունները կը հը- բաւիրուին: Աղջկան տունէն, փեսային հետ բաղնիք երթալ փափաքողները ժամանելէն ետք, փեսան կը սափրեն, երգով ու խաղով: Փեսային աղգականները ձակտին զրամ կը փակցնեն — նուագածուններուն նուէրը: Սափրուելէն ետք բազմոց ճամբան կը բռնեն: Ոլոր, մոլոր ճամբաներէ քալելով, տե՛սով տրամալիկով կը հասնին բաղնիք:

Երբ անեցիք փեսային գայք նկատեն, նուագով ղէ՛մ կ'երթան, կը բերեն, զրան առջեւ կը խաղան ու կը խաղցնեն:

Փեսան, ընկերակցութեամբ մէկ, երկու ազգա- կաններու, կ'երթայ բարեկամերը, ծանօթներն ու ազ- գականները հարսանիքի հրաւիրելու:

Շատեր որոնց տունները եթէ մօտալ ըլլան, զարձ- եալ ձիերով, ճամբան երկարցնելով կը բերեն: Երբ հարսնետան մօտենան, նուագածունները զանոնք կը զի- մաւորեն, կը բերեն ու «բաղչիչ»նին կ'առնեն:

Աղջկան տան այր մարդիկը ^{հօրն} փեսային հետ բաղնիք գացեր էին, աուն կ'երթան ու դարձեալ մի քանի վայրկեանի համար աչք լուսի կ'ուզան ու կը վերադառնան,

3. ՄԱԶ ՀԻՒՍԵԼ

Կէսօրէն ետք աղջկան տունէն մազ հիւսելու հը- բաւէր կուգայ, որուն կը մասնակցին բոլոր հարս ու աղջիկները, խումբին կ'աւելնան նաեւ մի քանի այր մարդիկ և փեսան: Նուագածունները առջեւէն, փողոցէ

փողոց, ճամբաները կ'երկարեն, բոլոր ժողովուրդը տանիքները, պատուհաններն ու դռներուն առջեւ կը հանեն: Կէս ճամբան խնամիները զիրար կը զիմաւորեն: Այժմ զոյգ նուագով հարսնեւորները կ'առաջնորդուին հարսնետուն:

Ամէն ոք իր տարիքի և աստիճանի յարմար տեղը կը գրաւէ: Ներկաները կը հիւրասիրուին սուրճով կամ թէյով որմէ ետք նուագը կ'սկսի: Աղջկան թէ փեսային կողմէ ներկայ եղող հարսնեւորները բոլորն ալ մէկիկ, մէկիկ կը խաղցնեն:

Երբ բոլորն ալ խաղալէն «հավասանին առեր են, նուագը վայրկեան մը կը դադրի: Սրահին կեղրոնը, բուրդէ բարձ մը կը ձգեն: Կնքամայրը աղջկան սենեակը կը կը մտնէ, անոր գլուխը քօղով մը ծածկելէն վերջ անութը մտնելով կը բերէ: Աղջիկը, իրեն համար պատրաստուած բարձին վրայ կը նստեցնէ ու քովն ալ ինքը: Այս միջոցին ներս կը բերեն նաեւ սկաւառակի վրայ՝ արծաթէ սանար, վարդի ջուր, ծածկուած անձեռոցներով:

Կնքամայրը, սկաւառակը քովը դրած, գործի կըսկըսի: Գրպանէն կը հանէ կաթ մը արմա թել, զայն պուլակ, պուլակ, թել թել, մկրատով կը կտրէ և երբ ձեռքերը աղջկան մազին կ'երկնցնէ, զոյգ նուագները փոխադարձաբար կը նուագեն, «Աղջիկ նա, նա, նա» ինչ հայերէն մասը:

Աղջիկն ալ կու սանին անամ

Առո՛ք ու փառո՛ք,

Մագերն ալ կու հիւսե՛ն անամ

Սրմայի քելո՛ք.

Գլոխն ալ կու կապեն անամ

Պիլպիլի շալո՛ք:

Քեզ սանել են եկեր անամ

Մարիկո լացուր,

Օսրոյ ուղուր բոնէ անամ

Դուն մեզ խնայուր

Աղջիկ նա, նա նա.

Էլեր ու կայներ ես անամ,

Գրանը կեսը,

Շարեր օսկի արծաթ անամ

Չգեր երեսը:

Եկուր աղուոր աղջիկ, եկուր

Հարս եղիր մըզի

Չի ծախուած, չի փոխուած

Մալ եղիր մըզի:

Մի լար աղուոր աղջիկ, մի լար

Իս մի լացուներ,

Տոււմաններդ շատ են անամ

Մի խնայուներ. (Աղջիկ նա, նա, նա)

Չիք մը փապուն բերի անամ,

Օսացդ նեղ է,

Պօյրդ բարակ, երկայն անամ

Սեվիլի նեղ (նիւղ) է,

Երկու կրծոց օրբան անամ

Պագնելու սեղ է:

Աղուոր մ'ելեր կերբայ անամ,

Դեմի կալերը,

Պօյր բարակ, չինար անամ,

Սեվիլի սալերը. (Աղջիկ նա, նա, նա)

Մայրամ շասր զարկեր անամ,

Օրման լեռները,

Մեկ դին սիւրին կ'արծի անամ

Մեկ դին գառները,

Կ'առնեմ սիրած Լարս անամ

Կ'ելլեմ լեռները:

Խաղողն ալ որ ծաղկի անամ
 Բռնածը որդ է.
 Կարգած աղջիկներուդ անամ
 Անունն ալ որք է. (Աղուոր նա, նա, նա)
 Մի լար աղուոր աղջիկ, մի լար
 Աչուներդ կ'աւրի.
 Քեզ պզտիկ կ'արգողին անամ
 Տրնակը աւերի. (Աղջիկ նա, նա, նա)
 Էլլամ բարձր տները անամ
 Հավան ալ ցուրս է,
 Մնացած աղջիկներ անամ
 Տառօսն ալ ձերն է. (Աղջիկ նա, նա, նա)
 Մեր դուռը, ձեր դուռը անամ,
 Իւրաւ դիմաց.
 Աչներս թեզ տեսան անամ
 Խեղճութեմս զնաց,
 Իմ սերս ու քու սերդ անամ
 Դաստասան մնաց,
 Դաստասանին օրը անամ
 Պարսկան մնաց:
 Լեռները ձոն կուգայ անամ
 Օվան տուման է,
 Դուրք մօրմէն զասողին անամ
 Հալը եաման է: (Նա, նա, ելլն.)
 Մագերդ երկան են անամ
 Դռները ալի,
 Մեկ երեսիդ զերնէն նե անամ
 Մեկալը օլորէ (դարձուր): (Աղջիկ նա, նա, նա)
 Դիմացի լեռները անամ,
 Քաշեր են փերէ,
 Աղջիկը մօրմէն զօտելը անամ
 Ինչ դիժար (դժուար) տես է.
 Էկուր աղուոր աղջիկ էկուր ելլն.:

Մեր բախար մի նստիւ անամ,
 Մեր բախար փուռ է,
 Լեզուդ շէքեր, շերտեր անամ
 Պազրդ անուռ է,
 Էկուր աղուոր աղջիկ էկուր ելլն.:
 Էլեր ես, կայներ ես անամ
 Չեր օտն (տենեակին) դուռը,
 Երեսդ կ'ըլլմանի անամ
 Մեր պաղջին նուռը: (Աղջիկ նա, նա, նա)
 Այ կայմիւր երեսդ անամ,
 Պազ մը տուր ընծի.
 Չ'եւելնար, չի պակսիւր
 Ինչ կ'ըլլի քզի:
 Չ'եւելնար, չի պակսիւր անամ,
 Լեզուէ կու վախիմ
 Էլը ցաւ զեռ է անամ
 Լեզուէ կու վախիմ:
 Մայրիկ անօրէն անամ,
 Մայրիկ անօրէն,
 Ինձոր ալ կու հանես անամ
 Ես քեզ անօրէն անամ,
 Ես քեզ անօրէն
 Աստույ իզիմն է անամ
 Էկեր կու տանն:
 Աման մայրիկ աման,
 Դուն քրէ հեղալ,
 Ծրծեր եմ կարդ անամ
 Դուն քրէ հեղալ:
 Աման հայրիկ աման,
 Դուն քրէ հեղալ,
 Կերեր եմ վասակդ
 Դուն քրէ հեղալ:

Աման փոքրիկ աման,
 Դուն քրե հեղալ
 Օրեր ես օրանս անամ
 Դուն քրե հեղալ:

Աման աղբաւ աման,
 Դուն քրե հեղալ
 Հագեր եմ վասակդ
 Դուն քրե հեղալ:

Աղջիկը կուլայ: Կնքամայրը սրմաթեղը մաղին հետ «մանար, մանար հիւսէ կու»: Հոս, մեր երկրի աղջկան մէկ բնական գեղեցկութիւնը, զարդը մէջտեղ կուգայ: Անոր մանկութենէ ի վեր փայփայած, տենչացած առատ, խիտ ու երկար մաղը որ հիմա ջրվէժի պէս, անոր թիկունքն ի վար կը հոսի, հիացումի մատնելով ներկաները, «Ի՞նչ շէշտ մազ ունի մաշալտո»:

Երբ լրանայ, կնքամայրը հարսին գլուխը պիւրիկ մը կը ձգէ, անուշահոտ կը ցանէ թէ հարսին և թէ ներկաներուն վրայ մանաւանդ փեսային: Կնքամայրը նստելէն ետք, փեսան կը կանգնի ու իր կարողութեան ներած չափով զրամ կը թափէ հարսին գլխուն — Հի՛ն, մեր նախնիքներուն չափ հին սովորութիւն մը որ տակաւին տասնեակ մը տարիներ առաջ Արաբկիրի մէջ կ'ապրէր:

Փեսային կը յաջորդեն ներկաները, բոլորն ալ հարսին գլուխը պիւրիկով, փուշիով, աւելի աղքատները կլիկ—կլիկ ետզմայով կը լեցնեն: Այդ նուէրները կը վերցնեն և ապա հարսն ալ կը տանին իր սենեակը:

Նուազը կը զաղրի: Վայրկեան մը անզորութիւն կը արիւնջ: Ներկաներուն կը հրամցուի սուրճ, կը բերուի խոնջայ որմէ ետք սղուն տան հարսնեւորները իրենց նուագածուններով կը վերադառնան տուն:

4. Ս. ՊՍԱԿԻ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ

Երբ փեսան և իրեն ընկերացողները տուն կը հասնին, ընթրիքը պատրաստ է, կ'ընթրեն որմէ ետք փեսան կը հալածի — նախապէս մտադրած զրացիի մը տունը կ'երթայ: Կնքամայրը ստեղծայն, փեսան կը փնտռէ որպէսզի հագուստը հագցնէ — փեսան չ'կայ: Ներկաները կնքամայրը կը դատապարտեն և կառաջարկեն փեսան գտնել պայմանաւ որ խօստանայ իրենց երեկոյթ մը սարքել: Կնքամայրը առաջարկը կ'ընդունի: Տղաք թաղին մէջ կը ցրուին ու փեսին թաքստոցը կը գտնեն: Ներս կը խուժեն ուր տանտէրն ու փեսան օղիին ու խոնջային սեղանին շուրջ «ալ կիւլիւմ, վեր կիւլիւմ» կ'ընեն: Այդտեղ քիչ մը կը մնան, և ապա կը դառնան:

Փեսան, սրահին կեղրոնը կը կանգնեցնեն, հագուստը մէջտեղ կը բերեն, Տէր Հայրը կ'օրհնէ որմէ վերջ կը հագուեցնեն:

Բաղնիք երբայ լոզնայ ու գայ,
 Սեփոն հոնիկ մոռնայ ու գայ,
 Աղբաւը երբայ առնայ ու գայ:

Ներկաները կը պոսան՝ «առաւ էկաւ»: Ատրկա կը հագցնեն ու կ'սկսին ուրիշ կտորի մը:

Բաղնիք երբայ լոզնայ ու գայ,
 Ֆէսը հոնիկ մոռնայ ու գայ
 Քորը երբայ առնայ ու գայ:

Նորէն կը ձայնեն՝ «առաւ էկաւ»: Այսպէս հագուստին բոլոր մասերուն անունը կուտան ու կը հագուեցնեն և յետոյ կ'երգեն:

Հայրիկ եկուր որդեակդ սես
 Բացուեր է ներմակ վարդի պես,
 Կ'ըսեն, կ'ըսեն ծառն է ծաղկեր
 Ան ալ քու արեւուդ պես:

Մայրիկ եկուր որդեակդ սես
 Բացուեր է մանուշակի պես,
 Կ'ըսեն, կ'ըսեն ծառն է ծաղկեր
 Ան ալ ներմակ շուշանի պես:

Կնքահայրը փեսին վիզը փուշի մը կը կապէ ու հարսնեւորները անոր կը հետեւին:

Կիները աւելի նուազ թուով, այր մարդիկ ու արքաք ձեռքերնին կերոն բռնած, զոյգ մոմէ ֆեներնեւրով, հարսին ճերմակ ձին առած, խնամխներուն տան ճամբան կը բռնեն:

Երբեմն կը պատահի որ փեսան ալ իր ձիով կընկերանայ և աղջկան տունէն ժամ կ'երթայ: Եթէ չ'երթայ, մի քանի տասնեակ երիտասարդներ զինքը կարմիր ձիուն վրայ դրած, «Եարամաղ կ'ողեր փաթլատուն» պոռայով կը հասցնեն եկեղեցի:

Անոնք, որոնք տունը կը մնան, նզալ կը պատրաստեն — գոյնղոյն մոմերը կողովներու եղերքները կամ աւելի ճիշտը ճիւղերու (ճղայ-ճիւղ) վրայ կը շարեն, ու ամսիքներուն ցուրքներուն վրայ մոխիր կը լեցնեն վրան ալ քարիւղ:

Խնամխները երբ աղջիկ տանողներուն դալը կ'իմանան, նուաղով դէմ կուգան, տուն կը տանին ուր հիւրերուն կը հրամցուի սուրճ և թէյ: Նուազը չի դազրիբ, հիւրերուն խաղն ու երգը կը շարունակուի ատեն մը, բայց չ'ուշանալու համար, կնքահայրն ու փեսին հօրեղբայրը, աղջկան սենեակը կ'երթան ուր տարեց կին մը որպէս պահապան նստած կ'ըլլայ:

Կնքահայրն ու հօրեղբայրը, ծեր կնոջմէն աղջիկը

կ'ուզեն՝ հանին կը մերժէ: Գարձեալ կ'ուզեն, նորէն կը մերժուին: Վերջապէս կը խօսաւանան, «Լաւ պէ՛նէլ (պահել), հարսի աչքով չի հայիլ աղջկայ, չի նեղել, որ ու արեւ ցուցունել»: Հանին կը համոզուի և աղջիկը կը յանձնէ:

Աղջիկը սրահ կը տանին ու ներկաներուն ձեռքերը պազնել կուտան: Աղջիկը, աղջկայ պէս կը պագնէ, կ'ստիպեն որ հարսի ձեւով պագնէ և հոս ահա աղջիկը նարս կ'ըլլայ:

Հարս աղբարները (հարսին եղբայրները, ազգական աղաքը), անութը կը մտնեն ու սրահէն, ատունէն դուրս կը հանեն ուր ֆեներներ՝ վառուած, և ձին պատրաստ կ'սպասէ:

Հարսը, նշանոծին տունէն բերուած սափայլե իշարը հագած, տակէն ալ պիլպիլի քօզով, լալով, կը քելով ձիուն կը մօտենայ: Հարս աղբարները հարսը կը հեծցնեն: Հարսը «էրկու զաթ» կ'ըլլայ, դուրսը թամբին համեղու շափ կը ծոխ որպէսզի իրեն ընկերացողներն ու ճամբուն վրայ զիւն տեսնելու փութացող բազմութիւնը չ'ըսեն՝ «Աս ինտոր (ինչպէս) փատի պէս զօփայայ հարս է»:

Եկեղեցւոյ մօտ նուազը կը լսէ, գերեզմանատան մէջ քնացողներուն քունը չի վրդովելու համար: Եկեղեցւոյ բակն են: Փեսան շատոնց հասած է, ձին մէկ կողմ քաշուած, վրան ալ անսլայման մէկը նստած: Հարսն ալ վար կ'աննեն, ձիուն վրայ մէկը կը նստեցընեն ու զինք ներս կը տանին:

Պսակի սրբորդութենէն ետք, հարսն ու փեսան դուրս կը բերնեն: Փեսային ձին առջեւէն, հարսինն ալ ետեւէն՝ շրջապատուած իր ազգականներով եկեղեցւոյ շրջաբակէն դուրս կ'ելլեն ու «չիֆաէ շաղը»ն կ'սկսի միանուաղ:

կը հասնին հոն ուր հարսին ձին գլուխը պէտք է
 դռացնէ փեսային տան կողմը: Հարս աղբարները կը
 դժկամակին, հարսը չ'են տար: Կնքահայրը կ'ընդմիջէ,
 անոր դէմ չ'են կրնար առարկեր միայն կը խնդրեն որ
 հարսը մօրը տան առջևէն անցնի, ինչ որ չ'են մերժը
 ուր: Երբ հոն հասնին, հարսին մայրը վարդ ու ծա-
 դիկ կը թափէ նորապսակ զոյգին զլիտուն, թա-
 փօրը չի կանգնիր, կը շարունակէ ճամբան դէպի ար-
 դուն տունը:

Երբ փեսային տան մօտենան, ցուխքներուն վրայ
 լեցուած քարիւղներուն լուցկի կը տրուի, անեցիները
 ճղաները առած դէմ կը վազեն, կը բերեն, զրան առջև
 հարսն ու փեսան կը շրջապատեն: Հարս աղբարները կը
 ջանան հարսը փախցնել, կը յաջողին քիչ մը տեղ տա-
 նիլ, բայց փեսային տան մարդիկը կը վազեն, կը բե-
 րեն: Որպէսզի չի փախցնեն կ'աճապարեն հարսը ներս
 առնել, սակայն հարսաղբարները չ'են ձգեր մինչև որ
 գետինը գորդ չի փռեն: Փեսային էն սիրելի ընկերը,
 առաջ կ'անցնի, ճագէթը կը հանէ հարսը վրայէն անց-
 նելու համար — այդ ալ չ'են ընդունիր: Վերջապէս
 գորդը կը բերեն, ձիերուն ճակտին մէյմէկ հաւկիթ
 զարնելով ներս կ'առնեն:

Ներսը, դափարասին, հարսին ու փեսին ձիերը,
 իրենք տակաւին հեծած, քով քովի կը կանգնեցնեն:
 Մսագործը, ոչխար մը հիննէյով նախած, եղջիւրներն
 ալ վառուած զոյնդոյն մոմերով զարդարած, ուսե-
 րուն վրայ առած, ակոսներուն միջև սուր դանակ մը
 բռնած, կը խաղայ, մինչ նուագածունները աւելի ոգե-
 կոչուած կը նուագեն հա', կը նուագեն:

Ոչխարը կը մորթեն: Հարսն ու փեսան ձիերէն
 վար կ'առնեն: Փեսային աջ ձեռքի ճկոյթը հիննէ կը
 դնեն: Զոյգը արիւնին վրայէն կ'անցնի:

Կնքահայրը փեսին դասնալով կ'ըսէ.

Ելիր կայնեց քազուր (քազուոր-փեսայ աղբար),
 Որ քեզ գովեմ գլխուդ ի վար,
 Անկից ես քու պոյրդ ըսեմ,
 Օր չիմարի սալ կ'ըլմանի.
 Անկից ես քու աչքերդ ըսեմ,
 Օր մեյմէկ ֆիննան կ'ըլմանի,
 Անկից ես քու երեսդ ըսեմ,
 Օր լուսուցիւ կալ կ'ըլմանի.
 Թագուորի մա'յր, դուն դուրս կեալ,
 Թագուորի որդին ժամ են քաւր
 Թեք են քաւր չիք են բերեր:

Հարսաղբարներն ալ «Թագուորի մայր»ը կ'ուզեն
 հարսը անոր յանձնելու: Տղուն մայրը, զրան մէջ
 կանգնած, բազուկը կամար կ'ընէ ու հարսը անոր տա-
 կէն կ'անցնի, անոր հնազանդ, հրամանին տակ, դեր-
 դաստանին պատուոյն հաւատարիմ մնալ խօստանալով:

Հարսաղջիկները, հարսը կը շրջապատեն, իրեն
 յատկացուած սենեակը կը տանին, երբեմն մարած վի-
 ճակի մէջ:

Ուրախութիւնը այդ գիշեր է, մինչև լոյս կ'երգեն
 ու կը խաղան: Լուսոյ դէմ հարսնեւորները մրափի մը
 համար կը ցրուին զրացիներու տունները: Արեւծագէն
 քիչ վերջ նուագածունները թաղին մէջ զոնէ զուս պը-
 տրտելով հարսնեւորները կը հաւաքեն:

Փեսային տունէն, հարսին տունը մարդ կ'երթայ
 երեսբացի հրաւիրելու: Բայց նախքան իրենց ճամբայ
 ելլելը հարսին օժիտը կը զրկեն:

Օժիտը բերողները «վար կը զրուին» ու միւսնե-
 րուն ետեւանց նորէն մարդ կը զրկուի որոնցմէ փա-
 փաքողները կուգան:

Հարսին պսակը առաւօտուն վար առնուած կ'ըլլայ ու գլխուն քօղն ալ հիմա կ'առնուի. ձեռքը միայն պիրիկ մը կը մնայ բերնին զէմ բռնելու, ձեռք պագնելու ատեն աչքերը գոցելու համար: Երեւակայեցէք որ սրահը լեցուած է, երկսեռ, ամէն տարիքէ բազկացած բազմութիւնով մը. հարսը պարտաւոր է, աջ ձեռքի պիրիկով աչքերը գոցել, ձախ ձեռքը կուրծքին, մեծին թէ պզտիկին առջեւը կանգնիլ, ծաւակները կուտըրտելով, մէջքը կոր բռնած, մինչև զետին իջնել ու ելլել:

Այդ երեկոյ խնամքները միասին կ'ընթերեն որմէ վերջ հազար ու մէկ բարեմաղթութիւններով կը մեկնին: Հարսը ստիպուած է զրան առջեւ կանգնիլ, բուրբ «մնաք բարի» ըսողներուն ձեռքերը պաղնել — պիրիկը աչքերուն զէմ բռնած իջնել ու ելլել:

Որպէսզի հարսը չի նեղուի, փեսին և հարսին ազգականներէն մի քանի հարս-աղջիկ վար կը զրուին զէթ շարթուայ մը համար:

Այսպէս ամբողջ օրեր նուազ ու կերուխումէ ետք, հարսանիքը վերջ կը գանձ:

5. ՀԱՐՍԸ ԵՒ ԻՐ ԿԵՆՅԱՂԸ

Հարսը, մունջ կը մնայ կեսրոջ, կեսայրոջ, կնքահօր, զրացի մեծերուն, ազգականներուն հետ: Ամբողջ տարիներ մէկ բառ իսկ չ'արտասաներ անոնց ներկայութեան: Սակայն երբ ասն մէջ ուրիշ հարս կամ աղջիկ չկայ, կեսուրը կնքահօրմէն հրաման կ'առնէ որ հետը խօսի ու կը խօսի:

Հարսանիքին յաջորդող շարթուան, աչքը ստի եկող գացողներուն հաշիւը չ'ըլլար: Եւ ինչպէս ըսինք հարսը օրօրոցի մանուկէն մինչև ութսուն տարեկան ծերուկին ձեռքերը պիտի պաղնէ:

Ամուսնութենէն ետք, առաջին շաբաթ երեկոյին, հարսին մօր տունէն, փեսան, ծնողքը, կնքահայրն ու ազգականները, երբեմն ալ ժամանակի և տեղի յարմարութեան հարսն ալ կը հրաւիրեն՝ փեսապատիւ: Հոն կը հաւաքուին նաեւ հարսին ազգականները, կ'ուտեն, կ'ուրախանան և ուշ գիշերին կը վերադառնան, բացի փեսայէն: Առաւօտուն փեսային մեկնելէն վերջ, փեսապատիւի նաւայան ալ կը զրկեն:

Տաղաւարներուն, հարսին մօր տունէն կուգան, արածնութեամբ՝ կեսայրոջ, կեսրոջ զինք կը ասնին — կը ձենեն: Ամէն երեկոյ կուգան ու փեսան ալ կը ասնին, այս զրութիւնը շաբաթ մը կը տեւէ, բայց որպէսզի գացողը չի յոգնի, փեսային կ'ըսեն որ այլևէս ասանց քաշուելու գայ, երթայ:

Հարսը երբ մօրը տունը կ'երթայ, կամ ազգականներուն տուները՝ յաջորդ տօներուն ինչպէս սովորութիւն է ազգականները կարգաւ կը հրաւիրեն հարսն ու փեսան, պէտք է գրպանները լեցուն ըլլան՝ նուշ, շաքար թաղին և բարեգալուստի եկողներուն փոքրիկներուն բաշխելու:

Երբ հարսին տրուած հրամանը, սովորաբար տասընէհինգ օրերը կը լրանան, նորէն արածնութիւն կ'առնեն: Իսկ երբ այդ ալ լրանայ, կնքահայրը կը զրկեն որը մերժել կարելի չ'ըլլար ու շաբաթ մը ևս ժամանակ կուտան որմէ ետք, երկու ձիերով կերթան հարսն ու փեսան տուն կը բերեն:

Հարսը, ամէն երեկոյ երբ կեսուրն ու կեսայրը քնելու կ'երթան ինքն ալ կը հետևի անոնց — հագուստները կը հանէ, գուլպաները կը քաշէ, եթէ ամառ է ոտքերը կը լուսայ, կը պատկեցնէ ու հոն կ'ըսպասէ մինչև որ քնանան կամ հրաման ասն որ երթայ պատկի:

Մի քանի ամիս անցնելէ ետք, հարսը պզտիկնե-

բուն հեա կ'սկսի խօսիլ այն ալ ականջներէն վար փափաւրով: Անոնք որոնք կը փափաքին որ հետերնին խօսի, կեսրոջմէն հրաման կ'առնեն: Եթէ յարմար դատէ կ'արտօնէ, ապա թէ ոչ մի քանի ամիս կամ տարի կը յետաձգէ:

Նոր հարսին պնակ լուալ չ'են տար, և ոչ ալ հազուատ. սոխ, սխտոր չի կեղուեր — վրայէն հոսկուազայ, ձեռքի հիննէն կ'երթայ: Ճաշի ժամանակ անոր բերանը չի տեսնուիր, պիրիկը բերնին դէմ է: Ան ա՛մէն բան ուտելու արտօնուած չէ որպէսին են՝ կծու, թթու, եւլն:

Կ'անցնին տարիներ, ընտանեկան յարկին տակ, հարսը խաղաղ կ'ապրի իր ամուսնոյն, ծնողաց, տաւերուն ու ներերուն և տաքրերուն հետ: Տարիներու ընթացքին ինքն ալ մի քանի երկխաներ կ'ունենայ, կին կ'ըլլայ ու դուրս ալ կ'ելլէ, ներս ալ կը մտնէ, թթուն ալ կուտէ, կծուն ալ հետը:

ԳԼՈՒԽ VI

ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

Մենք նպատակ չ'ունինք այս տողերով վերլուծումի ենթարկելու գաւառի բանահիւսութիւնը, այլ կը բաւականանանք յայտնելու որ, մենիները և հեհները — հայեն — հայերեն (երգ), Արաբկիրցիք ու գաւառի այլ քաղաքացիներ հիւսեր են թուրքերէն: Ասորպատճառը անշուշտ կառավարութեան արգելքն է հայերէն երգելու ու թերեւս մասամբ ալ թուրքերէնի յարմարութիւնը աշուղական երգերու:

Մենք հաւաքեր ենք մեծ թուով թուրքերէն մեշիններ, որոնց ամբողջութիւնը, թուրքերէն ըլլալուն համար, եթէ երբէք անարժէք է, խորհինք թէ նմուշները հետաքրքրութենէ զուրկ չի պիտի ըլլան որոնք և հայերէն մենիները կուտանք իրենց բնական վիճակով, առանց ուէ փոփոխութիւն մտցնելու իրենց բաներուն ու չափերուն մէջ — այսպէս տունք նաեւ «Աղջիկ նա, նա, նա» և միւսները:

Մենիները բաժներ ենք երեք գլխաւոր մասերու:

Ա. ԱՆՅԱՐՄԱՐ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս ուրիշ տեղ ըսեր ենք, Արաբկիրի մէջ, առանց աղջկան կամքը աննելու կ'ամուսնացնեն իրենց յարմար դատած աղուն հետ: Պարագորարար ամուսնութիւնը սակայն, շատ չ'անցած յառաջ կը բերէ խըստովութիւն ասան մէջ, ու ըսի, ըսուները մէկ օրէն միւսը հազար գոյներով քաղաքին մէջ կը շրջին...

Կիւլիեան պաղչանքն նե՛ սեֆասը վար,

Կիւլիեան պիլպիլն դան սավասը վար.

Պեն օ եարը սեվիթըմ, օ եար սե պեհի

Պու գալմ դօնուլարն նե՞ դերեզի վար:

Արաբկիր դարձուսի, Չօպանլու սիւզի,

ձանքմա քեր էքսի էլլերն սեզի.

Տուււմանլար իսիյօր այրլա պիզի

Կիւլ սալնսան այրլմազ պեհ սե օ եարսէն:

Ղըրմզը կիւլ, խաս պաղչասա խարապէն,

Նե՞ սեմիթըմ քեմիւր կեօզիլու եարա պեհ.

Օն պարմաղմ, դանսիլ էքսիմ եանսրսըմ

Էլ եարասը, եարամասմ եարա պեհ:

Կիւլիեան պաղչասա կիւլլեր սովմասըն,

Օ կիւլն սալնսա պիլպիլ դօնմասըն.

Պեն օ եարը սեվսիմ մուրաս արմասմ

Պեհսէն դայրու սարան մուրաս արմասըն:

Եթիլ իփեհ պիփիմ,

Տերսիմ փմե՞ քեօփիմ

Փերչեմիսէն պիր բել վեր

Քեփիլիմի սիփիմ:

Արաբկիրցիք հեթանոսական սովորութեանց հետեւած, երբ մէկը մեռնի լալկան կիներ կը բերեն, որոնք «լաց» ըսելով թէ կուլան և թէ չուրջինները կը լացնեն: Աւելցնենք նաեւ որ Արաբկիրի կիները բոլորն ալ լաց ըսողներ են, սրահին մէջ, իրենց տարիքի համեմատ նստած, իրարու թարմ նընջեցեալները յիշելով, մեռնողին պարագաները մխիթարելու մտօք, մենի մը կ'ըսեն ու ապա բոլորը մէկ բարձրածայն ճի, ճի, ճի, ըսելով կուլան: Մեռնողին մօտ ազգականները ու ընտանիքին անդամները մազերնին կը շփրեն, կը ձչան և երբեմն ալ այդ դրութեան մէջ կ'ընեն, կը մարին:

Թէեւ բոլոր տխուր միջոցներն ալ կ'ըսեն, ննջեցեալին տարիքն ու անուըն յարմարցնելով անոր, բայց կան նաեւ մահտան համար հիւսուածներ որոնք զժբարխտարար մենք չ'ունինք. որպէս նմոյշ հետեւեալը կ'ուսանք.

Ա՛լ չ'եմ իջնար պաղչան, վարդերուն սակը,

Կորուսեր եմ մասնիխ նեֆայիլ սկը,

Ի՛նչ դիժար է եղեր, էլիմին խակը (երիսասարդ):

Արաբկիրցին, ինչ չափով որ կը հաւատայ Աստուծոյ նոյնքան հաւատք կ'ընծայէ նաեւ Ֆելիկին, բախսին ու նակասազրին: Ասոնք ռալմիկ ժողովուրդին հոգեբանութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունին:

— Օգո՛ւլ, ֆէլէկին աչքերը քօրնան, էկեր բախտերնիս, ճակատագրերնիս առ է նէ հէլպէթատ տեսնանք տի, վօգուան ինչ:

Եազան քեպիպ դարա եազմիւ եազըմը,

Տերսէն, դեմսէն պամասմ կեօզիմը

Չալմ Ֆելիկ նե՛ կիլիսիւմեկ իւզիմը:

Իփի սաւն արասընա դարմիւսմ

Պայդոււ փայի սերիլերս: Տիւմիւսմ

Նէ կիւն կերմիւսմ, նէ մուրաս արմիւսմ

Պեհսէ պէլլէ բախսի դարա դարմիւսմ:

Բ. ՍԵՐ

Ուր բնութիւնը հարուստ է, ուր թռչունները
 թռւփերուն ու վարդենիներուն վրայ զիրար կը հալա-
 ծեն, սիրոյ զուարթ ճառագողներով մթնոլորտը կը
 լեցնեն, բնական է որ, մարդիկ անտարբեր չ'պիտի
 մնային այդ տեսարանէն: Անոնք ալ զիրար պիտի հե-
 տապնդէին պարտէզներուն խիտ ծառերուն մէջ, կի-
 րակի օրերը գաշտերը կարմիր կակաչի ետեւէ վաղե-
 լու ատեն կամ բլուրներուն վրայ պտըտելու ժա-
 մանակ մըշա նկատի ունենալով որ.

Փեկնիրէսէն ու վախ, ու վախ սաւ կելիր,
 Աղլասըգնագ քեօմիր կեօգսէն եւս կելիր.
 Իքի կեօնիւ պիր պիրիցի սեվերսէ,
 Մեվլանն կեօնիւնէ պիլէ խօս կելիր:

Արարկիրցի մայրը, հակառակ է աղջկան կարգալ
 սովբելուն որովհետեւ «նշանձուն գիր գրէ կու» եւ ա-
 սիկա ընտանիքի անունը կ'արատաւորէ, «Մարդու
 հոգին թող կլլայ, թէք անունը չ'ելլայ»: Սակայն ո՞վ
 կարող է սիրոյ առջև պատնէշ քաշել...

Պաղչան ու վար ջուր կ'երբայ,
 Ելեք սեսեք ո՛ւր կ'երբայ
 Զուրբ մահանայ կ'ընէ
 Նօանձուն քոյր կ'երբայ:
 Խօսայ, խորոզս խօսայ (կանչէ),
 Միրսիկս է առեր քասայ (հոգ).
 Այս ինչ բարի գիշեր է
 Եարս երազս սեսայ:

Արգել կուգայ սողալէն
 Վերի լեռները դողալէն,
 Հիմա իմ եարս կուգայ
 Չիուն վրայ խաղալէն:

Կայմիր վարդ ըլլեի
 Գուռդ բացուեի,
 Ամեն առաւօտուն
 Փեւիդ քունեի:

Գարուն է եկեր
 Պաղչան կանչըցեր,
 Այս, լալէն, լալէն
 Աչխս խոնչեցեր:

Լեզուդ բալլի ըլլեր,
 Սիրսս բանայիր,
 Ներսեվի սերսես
 Դուն իմանայիր:

Գրան վրան միւսիք է,
 Իմ եարս սեվի դուս է.
 Բունեմ պագնեմ փերչեմէն
 Քանց շեքեր անուս է:

Ռահանը չարխին մեջ,
 Ես նսեր եմ խալխին մեջ
 Ես իմ եարս կը նանչնամ
 Հինգ հազար հոգիի մեջ:

Էեր սապախ, հեր սապախ կելիր կեչերսն
 Ղանքմը դասաֆե դոյուպ իչերսն.
 Նե հանսան սեվերսն, նե վազ կեչերսն:

Չայ քեհարնեսա թուս միւլ օլուր,
 Օղլան դրգայ ներկիզ վերի, կիւլ ալուր
 Չիլարքիմա փերչեմըն ֆեւսէն սիւքերի,
 Էլ արիֆ սըր փերչեմիցսէն քել ալուր:

Ղարաֆիրմ եփ պէնի,
Ալբուն բասա ղոյ պէնի
Սէն ֆիվիթ օլ, պէն դալեմ
Ալ սինանայ եազ պէնի:

Հետեւեալ մենիները կ'երգուին ընդհանրապէս եւ ըրտասարգներուն կողմէ:

Աղուր մ'ալ է կայներ դրանը կէսը,
Քեմեր մ'ալ է կապեր բարկնուկ մեջքը,
Աչնով, ուննով կ'ընէ եկուր մեր ներսը
Հազար օսկի կ'արժէ աղուորին տեսքը:
Առաւօտուն կ'ելլեմ արեւը բարկ է,
Բերանդ ալ օր բանաս մեղր ու կարէ,
Եկուր պապչան անուռ, անուռ խորաքննի
Տուումաններուն արեւն արին քոյ կարէ:

Գիւտը, ցորեկ հեշ չես կլլեր մացս
Գլօխս բարձին դնիմ կուգաս դիմացս,
Հերեմ ըրիւ կերածս ու խմածս

Հեշ մարդու չեմ տար արիւ սիրածս:
Պիլպիլն ալ եկեր վարդիս կու բառի.
Երկուքիս մեջտեղը բոցեր կու վառի,
Շա'ս սիրով սիրեցի մուրասս չ'առի
Գաւաթ մը ջուր տար օր կրակս մարի:

Եկուր իջնանի գետեգերքը պսքսինի,
Վարդ փունջ մ'առնանի մեկտեղ հոսոսինի.
Այն օրը ըլլասի՞ մեկտեղ գտնուինի,
Գրտնուինի ու առ տեսնէ ազատինի:

Պաղչան ֆիւնէն հասեր է,
Ծածկէ, տղան մտեր է.

Աչքը forնայ այն մօրը
Հարսին պազնեղը տեսեր է:

Թուր պանտեխ, կայմիր կտաւ,
Լուսունկան մարը մտաւ,

Էլին աղջիկը իմ ի՞նչս է
Զըլպղաւ, ծոցս մտաւ:

Մասնիկս ակը օսկի է,
Աղուորութիւնդ ուսկի՞ է,
Եկուր ընծի պազ մը տար
Էլը ի՞նչ գիտի, ուսկի է:

Ուռիին տակը քեզի է,
Քիչ կայնիմ շատ ֆայսա է,
Երբոր դեմս կլլաս նէ
Կենն ետքիւրիս ֆայսա է:

Պարեգ, պարեգի դիմաց,
Իմ սիրելիս ո՞ւր մնաց,
Քանի օր է չեմ տեսեր
Ունեցած խելքս գնաց:

Գիտնէն քոր մը վերցուցի,
Օտքս քորին դպցուցի
Ես քեզ գոյտակ սիրեցի
Ինչո՞ւ կլին գիտցուցի:

Գիւտուայ լուսինս, ցորեկուայ արեւս,
Ես աման ըլլէի, դուն ալ տերեւս,
Երբ որ քեզ սիրեցի շատեան ցուտս:

Օտայը համպսմ ետեքին կլլեր,
Պէն սէնի սեվմիւսմ տույմաստն կլլեր.
Պաղչասա աչքլան դարաֆիլ կիւլլեր
Օ կիւլ պէնիմ սր քեյմեսարն կլլեր:

Իննէ տղ պաւնեսան դար իստէ կեօնիւմ
Հայվասան օտանքսմ նար իստէ կեօնիւմ
Պու կիւն պէնիմ էֆֆերիմ վար, տրտիմ վար
Նազուու հար կլինեսն կիւլ իստէ կեօնիւմ:

Ղըրմըզը կիւլլերեսն աչքսմ պէն սէնի,
Կիւզեկը իչինեսն սեչիմ պէն սէնի,

Քեզքս արասնեսա սումալը բելի,
Պոյրն, պոյրմա, հոչիում պեն սենի:

Պիւր կիւզելէ մենի վերսիւ ալամամ,
Կենե, կիւնսիւզ սեվսեսիցեկն տուամամ
Քենսի կելմեզ, պեն եանընա վարամամ
Թեհնէ երեկ պեն արզումա ալամամ:

Գ. ՂՈՒՐՊԷԹ

Ինչպէս ըսեր ենք ուրիշ տեղ մը, մեր երկրի ժողովուրդին մեծ թշնամիներէն մէկն ալ Ղուրպէթն է եղած ուր կը զիմէր ընդհանրապէս երիտասարդութիւնը՝ տունը թողնելով խեղճ հարսներ ու մայրեր, բոկոտն, մերկ փոքրիկներով: (1)

Արաբկիրցի կիւնը այս վիճակին մէջ, մանաւանդ երբ նկատի անենք որ, զրան ետին մնացողը 15—20 տարեկան հարս մըն է որ արգանդին մէջ հազիւ զգացեր է սպաղայ զաւկի մը խմորումը և ահա ամուսինը զինք ձգեր Ղուրպէթի ճամբան է բռներ... Բնական էր որ ան պիտի երգէր իր առանձնութիւնը, անմուրաւ սէրը, ճահիլ կեանքին մոխրացումը...

Գաւառի հարսները մենի են հիւսեր Ղուրպէթի մէջ զիրենք մոռնալ ու զողորմենցմէ հետզհետէ շարժող սրտերուն կայծ տալու, զանոնք հայրենի օճախին, երգիքին հրաւիրելու համար: Երբեմն ալ Ղուրպէթ, խաներուն անկիւնները տատապող հիւանդ գաւառացին իր տունը, զաւակները կ'երազէ. բայց խեղճը ճանապարհածախս չ'ունի որ վերադառնայ: Այդ վիճակին մէջ ան ալ երբեմն մենի է զրկեր իր նամակին ծոցով իր շեհեհ (ազուոր) հարսին որուն հարուստ կուրծքերը սկսեր են ցամքիլ, զէմքը խորշովի ու մազերուն մէջ ճերմակը իր բոյնը դնել:

Արաբկիրցի հարսը իր կարը ճամբու զրած ատեն կ'ըսէ.

Առաւօտուն զով ասեմ
Պիլպիլներուն երգած ասեմ,

(1) Եւրոպայի քանի մը երկրէն շատերէն Ղուրպէթը արգանդը խեղճ տունը թողնելով խեղճ հարսներ ու մայրեր, բոկոտն, մերկ փոքրիկներով: (1)

Ես քս նամբու դրի
Լեռներու կանանց ասեմ:

Իսկ ամուսինը, նախանձախնդիր իր պատուոյն
վերջին անգամ կնոջը կը դառնայ ու կտակը կը թողու:

Կ'երամբ ուզուր րի
Ընծի հրմար աղօթե,
Էկեր վուրիբը սիրես նե
Տերը հոգիդ թող առնե:

Հարսնուկը այդ կսակին սարսափով տուն կը դառնայ,
ներս կը քաշուի, գուռը կը գոցէ, հորը կը մըռնէ,
մագողը ձեռքը կ'առնէ, իրանը սալմինին կուտայ
ու կ'երգէ:

Քարթուն եմ սագեր, մեր եմ մեջը,
Ես եմ դրկեր, Բանիս մեջը
Երիմ թի վեցնցնիմ ես ասկից վերջը:

Մանկատի հարսը կը նախանձի պարտեզին վարդին
ու պիլպիլին:

Ալմա արքրմ կիւլ պիսրի,
Տալնսա պիլպիլի Կոքսի
Էօքմե պիլպիլի, Կոքմե
Եսմ զուրպեքե կեքսի:

Երեկոյները, իր անկողինին մէջ, կ'զգայ մինա-
կութիւնը ու նամակով կը խնդրէ:

Մենիդ աղսոս ե
Ղրկե վիանամ (լուանայ),
Դրնեմ սե աչերուս,
Պառկիմ քնանամ:

Դեռատի հարսը, առաւօտուն կանուխ պարտեզ
վարդերուն կ'այցելէ:

Սապախսան աչքիմբ մուհեպպե կիւլի,
Ղուլ օլամ օ եարն, ասալը սըր թիլի
Սեհրանըն պիլպիլի, պաղչանըն կիւլի
Ղուրպեքե վարմասըն նանիլըն եարի:

... Այսպէս, խեղճ հարսնուկը, հաշտուած, կեանքին
հետ, աչքերը ճամբաներուն յարած, ականջները
սուրացող հովերուն տուած, կարօտը, սէրն ու յոյսը
սիրտը լեցուցած կ'սպասէ ու կ'երգէ:

Տալղա, տալղա կ'ընէ Պոլիսա ծովը,
Ի՛նչ անուտ կու վըշե սեվսային հովը,
Տերը նասիպ ընեք երթայի Բովը
Առնայի մուրասս իյնայի ծովը:

Սամպոլա նամբան, վարեն կու բանի,
Ուրի՛ն գե խօսք սիրս կու գանի.
Դիսցիր քի խմեր եմ եօրը սարուայ գինի
Տարիդ միսս իյնա նե խելս կու ասնի:

Սամպոլը մի գովեր երկրէ վար ե,
Տալսակը տօշեկ. սալ Բարն ալ բարձ ե.
Ձեռքերը երեսին մեցնիլն ալ բաց ե
Վա՛յ անոր թիրոջ, աչերն ալ լաց ե:

Փօսան էկեր երբամ նամակ հարցունեմ
Ինտր բնեմ, ես ա սերս մոռցունեմ,
Քերվան դրկեմ, եսու տուն դառցնեմ,
Դիքեր, ցարեկ մեցի բսմ լացունեմ:

Պաղչան իջնամ ամեն մեյվան նասեր ե,
Վարդը բացուեր, մանիւսակը գոցուեր ե.
Էրնեկ ան աչերուն եարք տեսեր ե
Ձեռքը, ձեռքին տուեր մուրասին նասեր ե:

Handwritten notes at the bottom of page 118, including a signature and some illegible text.

Handwritten notes at the bottom of page 119, including a signature and some illegible text.

Վարդ ու պիլպիլի էի նոր սի բացուէի,
Ֆելիկը չի բողուց եարիս հասնէի.
Շա՛ս սիրով սիրեցի մուրասս չ՛առի
Ղրկէ՛, գաւաթ մը ջուր արտիկս մարի:

Նոր է բացուեւ կայմիր վարդին տեւեր,
Կրակով է լեցուեւ արտիս վերեւեր,
Քաւածնեւս ալ, չեն քաւեւ լեռներ
Ցաւեւս ալ պատմեւ կուլան քաւեր:

Պատկերեց դիմացս ու կու հայիմ,
Ալ չիմամ դիմանար, կրօկեղ կեյիմ,
Քալած նամբաղ վարդ ու մանիքակ
Ծարաւ եւ, ջուրի պէս նամբաղ կու հայիմ:

Այվանը կ'ելլամ, ցուրտ է կու մրսիմ
Էլին եարը կուգայ ես կու հավասիմ
Տերը հողիս ալ չ՛առնեւ, մեռնիմ, խալըսիմ:

Անծեղն ալ կու կանչէ իւսլլան խեւ է,
Ելիր մայրիկ, ելիր աղօթեղ ըրէ.
Էլին սղան կուգայ, ֆուկիեղ ուր է:

Վարդ եւ քաղեւ, Վարդավառին կիրակին,
Ալ չիմամ դիմանար եարիս կրակին,
Ցածցեւ լեռներ, ցածցեւ վրովնիդ անցնիմ
Եարս դուրպէք զնաց ետեւեն հասնիմ,
Նահիլին եարը դուրպէք կու հասնի,
Այն եարին ետմար սեւով կու անցնի:

Արեւ կ'ըլլայ, հով կ'ըլլայ
Նուտանբան տեւեւ կ'ըլլայ,
Գացեւ, ըսեւ այն եարին
Ասըղար կեւնա՞լ կ'ըլլայ:

Պիլպիլի եր ոււմբե եղաւ,
Վարդ եր պուպուււմբե եղաւ:
Ճրագ վառեւ փնտնեւ
Հավայեւն ոււմբե եղաւ:

Ամպեր է զարուն կուգայ,
Սեւ արեւ արին (արին) կուգայ -
Գիտեմքի եարս տունն է
Չանը դուրպէքեն կուգայ:

Ա՛խ ընեւ արին կուգայ,
Սիրսս սեւ քաւին կուգայ
Ես հոս անտէր սի մեռնիմ,
Վե՛՛վ (ով) զիտէ եարս եր կուգայ:

Եարաղ ձգեւ փոք կուգայ,
Անեպ եարս է՛ր կուգայ
Ես աղայիս քաղեւ եւ
Ծոցեն անուտ հոտ կուգայ:

Պաղչան ու պաղը մեկ է,
Հայվան ու նարը մեկ է,
Ի՛նչ կ'եքաս օտար երկիր
Ամեն մեյվան ալ մեկ է:

Թուր պատեխ, քար կ'ըլլի՞
Էլին սղան եար կ'ըլլի՞.
Ֆարազի կեքան տէր
Ասըղար կեւնալ կ'ըլլի՞:

Պիլպիլն ալ կու կանչէ, պաղչա պարուպէս,
Մեյվալ չ'եկաւ խապար մ'առնեւ եւ վրակէս,
Ինտ'ր եւ կարօցեւ, հայվա, նարի պէս
Ա՛լ չիմամ դիմանար, կեյիմ կարօտս:
Գարնան պիլպիլի պէս պաղչան կ'իջնայինք,
Թեւ, քեւի կուտայինք ժուռ կուգայինք,
Մենք ալ իրարմէ գատեւիք չ'ուրեւնք
Չալում տոււմանը գատեւ իրարմէ:

Մորնիկն ալ է ժմեւ,
Մեյվան ալ լուլայ,
Ամենքին եարը կուգայ
Ան կայնի կուլայ:

Արցունք երեսն ի վար
 Կապեր է կամար,
 Կուլայ ու կ'ողբայ
 Ան քրդի հրմար:

Եաթաղմը ալամ սամա սիւզ Էսեմ,
 Ույզում կելմեզ երլսըզարա կեօզ Էսեմ,
 Պանա սելլեր ճիչի՞ւն մելիր կեզեթուն
 Նազըը եարքմ եօզ քիմէ՞ նազ Էսեմ:

Իննէ սաղ պաշեսա Էսիմ զիւանը:
 Պեն օլմուշամ նազլու եարն սիվանը,
 Քասիր մեվլամ պէնի եարա դավուլուշուր
 Մոռ մեմեքեմ, դմըզի կիւլ զամանը:

Պիր պլուս կելիյօր Կեօլ-Տաղ սօզիւնսեն,
 Ղանըը եազ կելիյօր դարա կեօզիւնսեն,
 Մեքե օսուն քիպի եանքմ քիւլ օլքմ
 Պիր մեֆիպսըզ եարն իւզիւնսեն:

Պիլպիլ սամա չըզմը զաննար քի եազ սըր,
 Ազամ պաշ իւչին պիր մեֆիպ եազսըր.
 Մեֆիպն ալայիմ սիլեմ իւզիմէ,
 Տիւնեա մալը կեօրիւնէյօր կեօզիւնմէ:

Տենիզ քնարեսա գեյրուն աղանը,
 Թեֆիլմիշ եապրաղը, դալմիշ աղանը,
 Սենիլն կիսենլեր օլմը սիլանը
 Պզնիմ աղամ սենին սիլան եօ՞վ մը:

ԳԼՈՒԽ VII

ԱՐԱՔԿԻՐԻ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐԸ

Արաքկիր զաւառակին սահմաններն են՝ հիւսիսէն
 և հարաւէն Ակնայ ու Կապէն Միտենի զաւառակները,
 Արեւելքէն և Արեւմուտքէն Տերսիմի և Սվազի զաւառ-
 ները:

Արաքկիր. Խարբերգէն (որուն ենթակայ է) 75,
 Մալաթիայէն 55, Ակնէն 30 քիլօմետր հեռաւորու-
 թիւն ունի: Քաղաքին ենթակայ են 68 գիւղեր որոնց-
 մէջ երեքին մէջ, Արզաւուն, Ազըն և Անջրդի միւսիւր
 կը նստին: Գիւղերը առատօրէն կ'արտադրեն՝ արմը-
 տիք, ընդեղէն, պտուղ, բամպակ, իսկ խաշնարած
 քիւրտերուն արտադրած իւղն ու պանիրը շատ ընտիր
 են, մանաւանդ Սարը Չիչէքի իւղը որուն մէջ լեռնա-
 ըռ ծաղկանց բուրմունքը կայ:

Այս գիւղերէն միայն 15 հատը հայաբնակ են,
 որոնց բոլորն ալ բացի Ամպրկայէն, կը գտնուին Ա-
 րաքկիրի հիւսիս-արեւելքը, Անկոյի Չային ու Ոսկե-
 գետակին միջև և կ'անուանուին Օվայի գիւղերը հա-
 կառակ անոր որ այդ մասը լեռնային է:

«Ակնէն՝ հիւսիս-արեւելք՝ դէպի Ախարքաւաքի և

Ալէքսանդրապոլի ամբողջ տարածութիւնը, և Խարբերդ՝ հարաւարեւմուտքը (Ակնայ), Ասիական բարձրավանդակներու այն ամփիթատրոնը, զոր կրնանք միշտ Հայաստան անուանել, իր վրայ կը կրէ հայ ժողովուրդին անհատականութեան դրոշմը շա՛տ աւելի մեծ չափով քան ուրիշ ուէ ցեղի*): («Հայաստան», թարգ. Լարենց, էջ 422):

Օվայի հայ գիւղացիները, թառած այդ բարձրավանդակներէն մէկուն վրայ, հայ իշխաններուն ձեռքերով շինուած ամրոցներու, բերդերու հովանիին ներքեւ, ամբողջ վեց հարիւր տարիներ, կղզիացած երկու գետերու միջեւ, կը ցեր են զիմադրել ձիւնին ու բուրին, սուրին ու զէնքին: Ընդհակառակը, Անկոյի Չային հարաւային եղբրքները և արեւմուտքը, Վարի և Վերի Աթմաներուն տափարակ դաշտերուն վրայ բռնակող զգլխաւ քիւրտերը, հայ անուն կրող թրքաբռնակ գիւղերու բնակիչները, շուտ մը կլանուած են բարբարոս կառավարութեան մահասարսուռ անխնւրուն տակ ու դարձեր են զլղպաշներ, կեսկեսներ, կամ մոլեռանդ թուրքեր առանց սակայն մոնկոլեան զիմագիծ կրելու: Մենք այս եզրակացութեանց եկանք հարեանցի ուսումնասիրութիւնով մը որը տակաւին գոհացուցիչ է՛րլլալուն սոյն գրքէն զուրս կը թողունք: Կը գոհանանք միայն յետագայ էջերով տալ հատուկատոր տեղեկութիւններ հայաբնակ գիւղերու մասին և անունները թրքաբնակ բայց հայ անուն ունեցող գիւղերուն:

Օվայի գիւղերու թեմը կը վերաբերի Արարկիրի

(*) Կը ցաւիմ յայցնելու որ այս հասուածիմ առաջին մասը սխալ բարգմանուած է:

իակ կառավարութիւնը Ակնայ: Ահա, կառավարութեան ապիկարութիւնը, Արարկիրէն 2—5 ժամ հեռաւորութիւն ունեցող գիւղացին ջնջին խնդրոյ մը համար պէտք էր 10—12 ժամ ձամբորդել շատ հեղ կողոպտուելով, խոչտանգուելով հասներ Ակն:

Հայ գիւղացիները բոլորն ալ հայախօս են, կը խօսին մաքուր հայերէն: Ժողովուրդը ամուր կառչած կը մնայ տոհմային աւանդութեանց ու սովորութեանց: Կաղանդին թուրքը՝ «Չէնկել կախ» երը ծխնելոյզներէն կ'իջեցնեն, տան տիկինը առանց վեր նայելու թուր նուէրով կը լեցնէ:

Ծնունդին գիշերը, «Փասպար, Մելքոն, Պաղտասար աւետիս», երգելով տղաք և աղջիկներ առնէ տուն կը պտըտին, ձաւար, իւղ կը ժողուեն ու յաջորդ օր, եկեղեցւոյ բակը, դպրոցի սրահին մէջ հասարակաց սեղան կը շտկեն, կ'երգեն, դպրոցականներ կ'արտասանեն և եփուած «փիլաւ»էն բոլորն ալ անխտիր կուտան:

Բարեկենդանին, զինին թոյլերուն մէջ լեցուցած, տավուլով, զուրնայով տանիքները կը բարձրանան, արհամարհելով ձիւնն ու բուքը պար կը բոնեն, երկսեռ խուճերով ու երեկոյին ուրախութիւնը կը շարունակեն հայրենի կտուրին տակ:

Զատիկը, դարնան ակնապարար տեսարաններով, թոչուններու բիւր երգերով, կարմիր հաւկիթներով, զոյնդոյն էնթերիներով իր գէժքը կը ցուցնէ:

Վիճակին՝— Համբարձման — գեղջկուհիները, փոթկոտ քայլերով եօթն աղբիւրէ ջուր կը կրեն, վարդ ու ծաղիկ, յասմիկ ու շուշան, մեխակ ու մանուշակ, կարմիր կակաչ կը քաղեն իրենց մսո՛ւտ ձեռքերով, հազար երազներով...

Վարդավառը, գիւղին փողոցները վերստին կը կենդանացնէ, կտուրէ կտուր, ծխնելոյզներէն վար,

պատուհաններէն ներս, իրարու վրայ ջուր կը նետեն, զիրար կը լողցնեն:

Գիւղացիներուն հարսանեկան սովորոյթները յարու նման են քաղաքացիներուն, ասացուածքները, մենիներն ու հէջները շատ տարբերութիւն չ'ունին, և տարազնին հնազնեակ կը վտխուի — էնթերին տեղի կուտայ չըջազգեստին:

Գիւղերու մասին զատ զատ խօսելէ առաջ յարմար կը դատենք տալ երկու վիճակագրութիւններ:

Օվայի գիւղերը հարուստ են հնութիւններով՝ ընդեր, ամրոցներ, աւերակներ, ուխտատեղիներ, «Գրեթէ չկայ հեռաւոր ձորակ մը կամ մենաւոր կըզդիակ մը որ դէպ իրեն չի քաշէ ուխտաւորներու կարաւան մը պաշտամունք մատուցանելու համար այն գեղեցիկ վանքերուն մէջ, որոնք մնացած են Հայաստանի թագաւորներու օրէն, և կենդանի կը պահեն անցեալի պատմութիւնը»: («Հայաստան» էջ 422, հայր. թարգմ.) Կարծես լինչի այս տողերը մասնաւորապէս գրուած են Օվայի գիւղերուն մասին ինչպէս պիտի տեսնենք:

ՀԱՅԱՐԱԿ ԳԻՒՂՈՐԱՅԲ

«ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ»

Անուն	Եկեղեցի	Վարժարան	Աղջիկ	Տղայ	Անուն	Արական	Իգական
Շէֆրիկ	Ս. Աստուածածին	1	60	10	ԱՍՊՐԿԱՅ	442	267
ԱՍՊՐԿԱՅ	» Եջան	1	40	—	Շէֆրիկ	286	236
ԱՂԸՆ	» Աստուածածին	1	15	—	ԱՆՋՐԴԻ	308	302
ՎԱՂՇԷՆ	» »	1	16	5	ԾԱԲ	275	212
ՔՈՒՇՆԱՅ	» »	—	—	—	ՄԱՇԿԵՐՏ	283	249
ԿՐԱՆԻ	» Կարապետ	1	15	—	ԱՂԸՆ	119	105
ՀԱՍԿԻ	» Գէորգ	—	—	—	ՍԱՂՄԿԱՅ	111	86
ԷՆՆԵՑԻՔ	» Աստուածածին	1	17	—	ՎԱՂՇԷՆ	114	110
ԽՈՒՅՈՉ	» »	—	—	—	ՔՈՒՇՆԱՅ	130	140
ՄԱՇԿԵՐՏ	» »	1	30	10	ԾԱՊՂԱՐ	12	10
ՍԱՂՄԿԱՅ	» »	—	—	—	ԽՈՒՅՈՉ	58	40
ԱՆՋՐԴԻ	» Եջան	1	80	—	ՎԱՆՔ	51	33
ԾԱԲ	» »	1	40	—	ԷՆՆԵՑԻՔ	61	64
ՎԱՆՔ	» (աւերակ)	—	—	—	ԿՐԱՆԻ	42	29
ԾԱՊՂԱՐ	» »	—	—	—	ՀԱՍԿԵԻ	39	41
					Փուժար	2331	1924

ՎԻՃԱԿԱԿՈՒՐ ԱՐԱՐԿԻՐԻ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐԻՑ

«Բնաբխարնիկ Բաւարան»

ՅՆՆՈՒԹ. — Ընդդիմութիւն Պատերազմի նախորդակին առանց զպողոզի գիւղ չկող, նոյնիսկ ոմանց մէջ մեկ ատակ կային ևւ ժողովուրդին թիւը նամանատար ատակ բարձր էր:

Ա. ԱՄՊՐԿԱՅ

Արարկիրէն զէպի հարաւարեւելք, ձորի մը վերեւ կը գտնուի Ամպրկայ՝ կէս հայաբնակ գիւղը որուն արեւելքը կը գտնուի նաեւ պատմական Ամատունը որը ըստ գիւղացիներուն հին օրերուն քաղաք է եղեր: Արդարեւ այսօր իսկ, երբ գիւղացիները այդ «թաղուած» քաղաքին շրջակայքը կը հերկեն, ի յայտ կուգան կարասներ, թոնիրներ, տնական իրեր: Կը պատմուի թէ տարիներ առաջ Ամպրկցի մը ղուրպէթ կերթայ Պոլիս, ուր ինչպէս կ'ըլլայ կը հանդիպի 110 տարեկան հանրի մը որ Ամպրկցիին ուր տեղացի ըլլալը հասկնալէն կ'ըսէ, «ես ալ Ամատունցի եմ»: Այդ օրերուն սակայն Ամատուն որպէս բնակելի վայր ո՛չ միայն գոյութիւն չուներ այլ և տեղն իսկ անյայտ և դարձեր էր Ամպրկցիներուն արտերուն և պարտէզներուն վայրը:

Բիլիսեցուք — Մատուռ — կը գտնուի Ամատունի գէմը, ամէն տարի այդ տեղէն նորանոր հնութիւններ կ'ելլեն վար ու ցանի ստեն: Այդ շրջանակին մէջ կը գտնուի նաեւ գերեզմաննոց մը որուն մասին որդուց որդի ըսուեր է թէ յունական է:

1895էն առաջ գիւղը ունէր եկեղեցի ու դպրոց, թալանին եկեղեցին կ'այրեն, վարժարանը կը քանդեն որը յետոյ դարձեալ կը շինեն իսկ եկեղեցին ոչ: Իրենց հոգեւոր պէտքերուն համար քաղաք կուգային:

Թալանէն առաջ գիւղը ըստ բաւականին հարուստ է եղեր: Գիւղին մէջ գեանդուած խողովակները, կը կարծուի թէ անասնոց կաթը արօտավայրէն գիւղ հո-

սեցնելու կը ծառայէին, գիւղին մէջ ամէն տուն իրեն լծկած եղները ունէր որով միրգերէն զատ առատօրէն կ'արտադրէին նաեւ արմաթիք որուն որպէս հետեւանք այդ օրերուն բարեկեցիկ Ամպրկցիին համար ղուրպէթը անձանօթ էր: Բայց, թալանին, երբ չքաւորութիւնը իր գէմքը կը ցուցնէ մշակին սեմէն ներս ըստիպուած ղուրպէթի ճամբան ձեռք կ'առնէ:

Ամպրկայէն քաղաք կուգան՝ բանջար, տանձ, խնձոր, նուշ, խաղող ու ընկոյզ: Գիւղին շրջակայքը կը գտնուի կիրի նման հող մը որ կը ծառայէ քաղաքացիներուն տունները ձերմկցնելու: Ասոնցմէ զատ քաղաքին կուտայ ստաղձ, բարախի գերաններ:

Ամպրկայ առատ ջուր ունի: Խաչաղբիւրը գիւղին կեդրոնը կը գտնուի, զառիվարի մը ներքեւ, բաւական ընդարձակ բնական աւազան մըն է:

Խաչին, քաղաքացիք թէ գիւղացիք Խաչաղբիւրին շուրջի պարտէզները կը լեցուին: այդ օր ուրախութեան ու խնդութեան օր է: Ուխտի, դարմանութեւ լու եկողները կը լողնան, իրենց լաթի կտորէն կը կապեն քովի բրինչի ծառին:

Մանուկ Աղբիւրը, հային թէ թուրքին «գող»ին գեղն է, երեք անգամ ենթական լողնալով բուժուած տուն կը դառնայ: Խոչրիկ Աղբիւրի ջուրը վէջքի դարման է:

Գեղուտը (գեղ ուխտ?), ամէն ցաւի գեղ է: Մանուկ Աղբիւրին վերեւ կը գտնուի «Վարի պաղչային մաղարան»: Այս ընդարձակ վայր մըն է քարայրի ձեւով որուն կեդրոնը կը կանգնի բնական, կլորածեւ սիւն մը, կապոյտ հաղ ունեցողները կը տանին ու սիւնին չորս կողմը կը պարզացնեն երեք անգամ. այսպէս մի քանի անգամ այցելելով հազը կը կարի:

Բ. Շէփիկ

Արարկիրէն երկու ժամ հիւսիս կը գտնուի Շէփիկ, զուտ հայրենակ գիւղը իր 120 տուներով: Գիւղը ունի իր եկեղեցին, դպրոցն ու ժողովարանը: Գիւղը կը մնայ լեռնալանջի մը վրան որուն ներքեւէն կ'անցնի՝ Արարկիր—Ակն—Պոլիս ճամբան: Գիւղին առջեւ կը տարածուի բնդարձակ դաշտագետին մը որ կը ջրուի, գիւղին տակ, ճամբուն վրայ գտնուող մեծ աղբիւրի մը ջրով: Գիւղացիք կ'ըրաղին մշակութեամբ: Առատօրէն կ'արտադրեն գետնախնձոր, սմբուկ, սոխ, սլիկ (լուսբիս), խաղող ու մալտանոս: Իսկ ընդեղէն և արմըտիք իրենց բաւելու չափով միայն կը ցանեն:

Շէփիկի հիւսիսային կողմն է Փիլպոս Առաքել ուխտաաւելին որ ոչ միայն հայերու կողմէ մեծ յարգանք կը վայելէ այլև հոն կը գիմեն վրանաբնակ զգըլպաչ քիւրտերէն սկսեալ մինչև գիւղերը ապրող շատ մը թուրքեր: Փիլպոս Առաքել զուրպէթ գացողները ետ կը բերէ, հիւանդները կը բուժէ, մահ ունեցողները կը մխիթարէ, մուրառ ուղղներուն փափաքը կը կատարէ գիւահարները կը փրկէ ու չարերը կը խափանէ:

Արարկիրցիք աշնան կերթան Փիլպոս Առաքել: Ուրբաթ օր մը, կէսօրէ ևտք հարիւրաւորներ կարաւան մը կազմած, մատաղցու կենդանիներով ճամբայ կ'ելլեն՝ ձիերով, ուրիշներ հեախոան, ոտաբոլիկ կը քալեն, նայած անշուշտ իրենց ուխտին:

Կարաւանը շատ գանդաղ կ'ընթանայ, ուխտի օրը, ուրախութեան օր է: Երգերն ու կանչերը օղը կը

թնդացենն մինչև որ հասնին քաղաքէն զուրս քեֆեկն — շէյխերուն բնակարանը:

Ուխտաւորներուն առջեւ կը պարզուի բնութեան մէկ գեղածիժաղ ծոցը — հովիտը: Անոնց առջեւ, վարը, օձի գալարումներով Անդի Չայը (Գայլ գետ), որ ծայր կ'առնէ Զօհրապի չրջանակներէն և որ կ'անցնի Անդի Բաղաքէն, կը հոսի մերթ պահուըտելով դարարներու ներքեւ ամչքոտ հարսներու պէս, մերթ արծաւներու ներքեւ ամչքոտ սրեւիւն: Գետին թափայլ լանջքը ցուցնելով պայծառ արեւին: Գետին երկու եղերքներուն կը տարածուին պտղատու ծառերու պարտէզներ, այգիներ, բանջարանոցներ որոնց ջուրը գետէն կը բարձրանայ սօլապներու (կերտակ) միջոցով:

Վարէջք ըլլալուն կարաւանը աւելի գանդաղ կը շարժի: Ծամբուն ձախ կողմը, դարձեալ վարը, կանաչութեանց մէջ ծածկուած են Շղլար թրքարենակ գիւղին տնակները որոնց յանգիման, գետին միւս ափին, կոր գծերով կը բարձրանան կապոյտ, ապառաժուտ լեռներ — կապոյտ հողի հանքերը:

Ուխտաւորները իջեր են ու կ'անցնին քարէ, մեծ կամուրջէն: Բոլորին ալ նայուածքը այդ պահուն դէպի արեւմուտք կը սեւեռին ու կը խաչակնքեն: Այդ կողմը կանգնող բարձրաբերձ լեռներէն մէկուն վրայ կը գտնուի Ս. Սարգիսը — մեր երկրի հզօրագոյն սուրբը, մանաւանդ զգըլպաչներունը որոնք ամէն տարի Ս. Սարգիսին, ձմրան բուք ու բորան օրերուն, պիտի բարձրանան լեռը, հոն գենեն իրենց մասաղցու ոչխարը և ապա ծովերնին բանան...

Կարաւանը մտեր է Շէփիկայ հողերը: Այլին գէպի արեւելք, բաւական վար, գետափին կան երկու զուտ թրքարենակ, հայանուն գիւղեր՝ վերի և վարի Գեղաղանիքները որոնք առատօրէն կ'արտադրեն խաղող ու կնուր (սեխ):

Արեւը ձորերէն քաշուելով, ոսկեգոյն փէշերը հաւաքած, լեռներուն զագաթները կը բարձրանայ, երբ ուխտաւորներն ալ հասած են Շէփիկ ու իջեւանած գիւղին պա՛ղ աղբիւրին գլխուն: Գիւղացիները, լայն կը բանան զոները իրենց տուներուն ուխտաւորներուն առջեւ բայց այս վերջինները կը նախընտրեն գուրսը, բացը դիչերել: Գեղջկուհիները կողով, կողով խաղող ու պտուղ կը բերէն և կը հրամցնեն գիւղին հիւրերուն:

Ընթրիքէն ետք կ'ուրախանան: Գլարինէթին, զափին ու ջութակին ձայները արձագանդ տուեր են գիւղին չորս կողմը: Գիւղը ամբողջ վար է թափեր՝ ուխտագնացներուն մօտ, անոնք ալ կը մասնակցին խաղին, երգին ու ծիծաղին մինչեւ ուշ գիշեր:

Մի քանի ժամ անդորրութիւն կը տիրէ: Ուխտաւորները աստղազարդ երկնակամարին տակ խաղա՛ղ կը նիրհեն, լուսինը բաց աչքերով անոնց վրայ կը հսկէ:

Հաւիտօսին, խաղաղութիւնը խանգարուած է: Ամէն ոք ոտքի վրայ է, կը բեռցնեն գրաստները, կը հեծնեն ու կարաւանը նորէն կ'երկարի ձամբուն երկայնքին — կ'աճապարեն, լուսոյ աստղը չ'ելած տեղ հասնել:

Ժամուայ մը ձամբորդութենէ ետք կը հասնին իւրենց չուկէտին: Ուխտատեղիէն քիչ մ'անդին կ'իջեւանին: Ոմանք ոտաբոսիկ կը յառաջանան, ուրիշներ ծունկի վրայ կը քալեն մինչեւ սրբատեղիին քարերը ու զանոնք համբուրելով լու՛ւտ կը պատմեն իրենց ցաւերը, արցունքներով կը թրջեն քարերը, մոմբով զարդարելով զանոնք: Այսպէս կը մնան, կ'աղօթեն, կ'աղերսեն մինչեւ որ արեւելքը շառագունի և արեւը իր բոցավառ դէմքը ցուցնէ:

— Լուսը (լոյս) բարի, բարի՛ն Ասուած — կը լսուի ամէն բերանէ: Կարծես հեթանոս աստուածն է որ կը պաշտեն այդ պահուն:

Ուխտատեղին գետափին, զառիվարի մը վերեւ կը դանուի, բոլորովին աւերակ վիճակի մէջ: Անոր դէմը, Ոսկեգետակին միւս ափին կը տարածուի Թարխանիկ կամ Տիրանիկ գիւղը, կէս փլատակ բերդի մը ստորոտը:

Այս չըջանի զղլպաշները, որոնք շատ լաւ վերաբերում ունին գէպի հայն ու անոր սրբատեղիքը, կը պատմեն թէ իրենց տե՛սին (մեծ հայր, նախահայր) գաւազանը կը գանուի բերդին մէջ: Իսկ բերդին չիւնութեան մասին կ'ըսեն թէ կառուցուեր է Անեքէրի մի գաղթին ժամանակ: Արդեօք կարելի չէ՞ հետեւցնել թէ իշխան Տիրանիկ իր անունով շիներ է բերդը ու հին սովորութեանց համեմատ բերդին յանդիման կառուցեր է նաև վանք մը Փիլիպոս Առաքելի անունով որը յետագային աղաւաղուելով եղեր է Փիլպոս Առաքել:

Ահա, այս պատմական վայրին վրայ, ուխտաւորները իրենց պաշտամունքէն ետք կը հանդչին, գետին պագ ու միտք զուլալ ջուրին մէջ կը լողնան, կ'ուրախանան: Այս ուրախութեանց շատ հեղ իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն նաև քիւրտերը և այսպէս դարերու մշուշոտ պատմութեան քողին տակէն իրենց ինքնութեան գիմաղիծը կը ցուցնեն գէթ կրօնական սովորութեանց գետնին վրայ:

Այս ուխտագնացութիւնը կը տեւէ երեք օր, որմէ ետք ուխտաւորները հոգեպէս մխրթարուած աուն կը վերադառնան:

Գ. ԾԱԳ.

Արարկիրէն հետիոտն չորս ժամ հիւսիս արեւելք, Ոսկեգետակի ափին կը գտնուի Ծագ գիւղը իր 500 — 550 զուտ հայ բնակիչներով:

Գիւղին Ս. Նշան եկեղեցին իր խոշոր դանգուածով կը կանգնի գիւղէն դուրս, կանաչութեանց գոգը: Ժողովուրդին հոգեւոր պէտքը կը հոգան երբեմն մէկ, երբեմն երկու քահանայ հայրեր:

Ծագ գիւղի անմիջական շրջանակներուն մէջ կը գտնուին՝ Տապրնի քարէ բերդը, Քար Փուլի բերդն ու Ս. Նշան վանքի աւերակները որուն անունով այժմ կը կանգնի եկեղեցին աւելի քան 500 տարիներէ ի վեր:

Գիւղին հիմնաւորման սկիզբը կը պատմուի սապէս. աւելի քան վեց հարիւր տարինէր տառջ երեք բնակիչ բնակութիւն կը հաստատան՝ Տապրնի, Երեքին Փուլի և Ս. Նշան վանքին շուրջ: Այս ընտանիքները յետոյ, չեն գիտեր թէ ինչու, կը թողուն իրենց բնակարանները և կուգան ու դափասաանի մը վրայ կը հաստատուին, այսպէս ծնունդ տալով գիւղին որուն անուան ստուգարանութիւնը յայտնի չէ, միայն թէ Քարփուլի կողմը, Պէքերփէ կամուրջին քով ուխտ մը կայ որը պատին վրայ խոշոր ծակ մըն է: Ժողովուրդը զայն կ'անուանէ Ծակ, ուրեմն կարելի է ենթադրել թէ այդ ուխտի անունով գիւղը կոչուած է Ծագ:

Գիւղացոց ապրուստի միջոցները հինուց ի վեր եղած են հողագործութիւնն ու զուրպէթը: Ամէն տարի հայրենիք զառցողներուն տեղ նորեր են գաղթեր:

Ամէն տուն ունի կամ ունեցեր է գաղթողներ, երբ տասարդներ կը թողուն հայրենի հողն ու տունը, ծընողքը, կը մեկնին օտար երկիրներ բախտերնին փընարուելու:

Գաղթողները եղած են միշտ երիտասարդները: Պատանին կ'ամուսնացնեն իր տասնեութը կամ քսանին մէջ որմէ ետք շատ անգամ տարի մը չ'ապրած իր ճանիչ հարսին հետ, կը թողու ու կը մեկնի: Հինգ, տասը տարի իրարմէ հետ կ'ապրին, միայն տարին մէկ երկու անգամ, գացող եկողներէն իրարու մասին տեղեկութիւն կ'առնեն: Եթէ պատահի որ տարիներ ետք հայրենիք վերադառնայ իր բացակայութեան մեծցած ազան կամ աղջիկը իր հասակին չափ կը գտնէ: Այսպէս է ընդհանուր պատկերը բոլոր հայ գիւղերուն մէջ: Երիտասարդութիւնը կ'երթայ ու շատ հեղ չի վերադառնար ու պատճառ կը դառնայ նահապետական գերդաստանին փծացման:

Ծագցիները ինքնաբաւ են: Կը հերկեն հողը ու արդիւնքը միայն իրենց պէտքերուն կը դործածեն: Բամպակը կը ցանեն, կը մանեն, իրենք կը դործեն դարձեալ իրենց բաւելու չափով: Ասկէ մօտ յիսուն տարիներ առաջ կիներ կը հագնէին էնթերի, բայց այդ հագուստը տեղի տուաւ շրջագրեստին մանաւանդ 1895 էն ետք երբ, զուրպէթը «Ծուրի ճամբոյ եղաւ», գացող եկողը շատցան ու շրջումը գէպի «ալա ֆրանկա»ն արագացաւ:

Ծագ, Ծակ Քար ուխտատեղիէն դատ ուր կը տանին կապոյտ հաղ ունեցողները, ենթակային վղէն կախելով թղենիի ոստերէ դէրտեկներու շարոց մը հաղ կտրելու համար, կայ նահաւ Ս. Գօզմանտիանոս՝ անգամալոյժներու, կոյրերու համար: Ծագի մօտ, գետին եղիւքը, բարձրալանգակի մը վրայ կը գտնուի գարձեալ Ս. Սարգիս ուխտատեղի մը ուր, կը կարծուի թէ

քոյութիւն ունեցած պէտք է ըլլայ բերդ մը որուն աւերակները տակաւին կ'երեւան:

1915ին Մազքը, ինչպէս նաեւ Օվաջի միւս գիւղերը դառցան գերեզմանները իրենց բնակչաց: Պատեւրազմը իր նեա կը տանի աւելի քան 400 Մազցի: Եթէ կրքեք այսօր մի քանի տասնեակ Մազցիներ կ'ապրին, անոնք 1915էն առաջ զուրպէթ գաղթողներն են: Անոնցմէ շատ ջնջին մէկ մասն է որ կրցեր է պատեւրազմի բովէն անցնելով իր գոյութիւնը պահել ու վերսկսել իր աշխատութիւնը: Հազիւ այդ ըրած, անազանգուածային արտադրութի զանգը կը հնչէ, խեղճ գեղջուկը լքած հայրենի տունը, այգիներն ու պարտէզները բոլոր, կը հասնի անհարազատ ափեր:

Գ. ԿՈՒԱՆԻ

Արարկիրէն հինգ ժամ արեւելք, Ոսկեղետակին ափին վրայ կը գտնուի Կոանի հայաբնակ գիւղը: Գիւղը չորս կողմէն չրջապատուած է ծառ — ծառաստաններով, առջեւն է գետը ուր կը բարձրանան բարտիներ, ուռիներ, ծածկելով գետափին շարուած ջրաղացքները:

Գիւղը ունի եկեղեցի ու դպրոց որոնք կառուցուեր են Եւսոյին հանգանակութիւնով: Տիգ. Եւա (Կոանու Եւան, ինչպէս կը կոչեն), եօթանասունական թուականներուն, կը մեկնի Պոլիս: Հոն ի հաչիւ եկեղեցիի մը շինութեան հանգանակութիւն կը կատարէ ու վերադարձին իր նպատակին կը հասնի:

Կոանցիք մշակ են: Գիւղացիները սովորութեամբ մը, միայն գարի հաց կուտան, ատոր համար Օվաջիք

կըսեն, «Կոանցիք նաջար են փնացեր ցորեն հաց են կերեր»:

Ինչպէս միւս հայ գիւղացիներուն, Կոանցիներուն ալ սպրուտին մէկ մասը զուրպէթէն կը հոգացուի որ կը դիմեն՝ Պոլիս:

Քսան տուն բնակչութիւն ունեցող գիւղէն միայն հինդ հողի կ'ապրին, ան ալ ցանուած Հալէպէն մինչեւ Հիւսիսային Ամերիկա:

Ե. ԷՆՆԵՑԻՔ

Կոանիէն Ոսկեղետակը անցնելով, քիչ մը արեւելք յառաջանալով կը հասնինք ուրիշ հայաբնակ գիւղակ մը՝ Էննեցիք ուր կան նաեւ մի քանի թուրք տուներ:

Էննեցիք անունը, մեզ նորէն կը տանի Մենեքէրի մի գաղթին կրք, գաղթողներէն մաս մը Ակն հաստատուելէն ետք, ուրիշ մաս մըն ալ ցրուեր է դէպի հարաւ՝ Աշոտկայ, Տիրանիկ, Արարկիր, Օվաջի գիւղերը ուր շատ մը գիւղերու և աւերակ ամբոցներու կարգին կ'ապրի նաեւ Էննեցիք — Անիցի գիւղը:

Էննեցիք գիւղի գիրքը գաշտային է: Արեւելքը կը տարածուի սրբաէզներն ու Տէրպետերենց ազարակը իր ընդարձակ արտերով: Գիւղը ջրաբբի ըլլալուն կ'արտադրեն բրինձ, բամպակ: Ընդեղէնի և արմտիքի բերքերը առատ են և բախատամամբ աւելի ընտիր: Էննեցիքոնց զուրպէթի վայրերը եղեր են Պոլիսն ու Ամերիկան:

Այսօր Էննեցիք հայոցմէ պարպուած է: Մի քանի թուրք բնասնիքներ հայոց կալուածքներուն տէրերը գառցեր են:

Զ. ՀԱՅԿՆԻ ԿԱՄ ՀԱՍԿՆԻ

Հայկնի գիւղը կը գտնուի Ղարատաղի ստորոտը: Գիւղը ունի 30 տուն որոնցմէ հինգին մէջ թուրքեր կը բնակին: Ունի եկեղեցի բայց քահանայ չկայ, միայն պատահական այցելու քահանաներ ժողովուրդին հոգեւոր պէտքերը կը հոգան:

Գիւղին մօտ կայ Ս. Գէորգ կոչուած աւերակ վանք մը ուր ուխտի կ'երթան և եթէ պատահմամբ այդ տեղերը փորուին հնութիւններ գուրս կուգան, կը կարծուի թէ հոգ ժամանակին քաղաք մը գոյութիւն ունեցեր է:

Հայկնիցիք առատութեամբ կ'արտադրեն ցորեն ու խաղող և թերեւս տասր համար ըսեր են՝ Հայ Գիւնի — Հայկնի:

Այսօր հասկնի մէջ կան երկու հայեր, իսկ գաղութներու մէջ 12 հոգի որոնցմէ 4ը Ամերիկա իսկ 8ը Հալէպ կ'ապրին:

Է. ԽՈՌՈՋ

Վտտոյ գիւղի դիրքը իր անուանը համապատասխանող տեղ մ'է, այսինքն խտտոյ մը: Զորս լերի գաղութներով լեռնակներու ստորոտը որոնք իրենց ահարկու երևոյթովը բնութեան կմախքը կը թուին: Զորակի մը մէջ ցիրուցան քանի մը տձեւ շէնքերով, երեսուն տունէ բազկացեալ գիւղ մ'է որոնց ինը թուրքեր են: Ժողովուրդին վիճակը արգահատելի է, նիւ-

թապէս աղքատ ու բարոյապէս ոչինչ ունին: Եօթանասուն բակոյ թէ ստացուածք, և թէ զրամ ունեցող հազիւ երկու ընտանիք կ'ան, որոնք հարուստ կ'անուանուին, իսկ մնացած մասը իւր օրապահիկը կէս մը պանդխտութեամբ և կէս մ'ալ երկրագործութեամբ կը ճարնն: Էրիկ մարդոց մեծագոյն մասը պանդխտութեամբ անցնելնուն, ճնունդ խիստ նուազ և կանայք իւրեանց կազմուածքին անյարմար աշխատութիւններով կ'զբաղին առանց իրենց կոչման ծառայելու: Հիւրասէր և ժուժկալ են, կանայք զգաստ և պարկեշտ են:

«Թէեւ եկեղեցի մը ունին որ գիւղին դարպն է, բայց ան ալ փողովուրդին նման թշուաւ եղած է, իւր կենաց մեծագոյն մասը այրի մնացած, այսինքն առանց քահանայի:

«Այս գիւղին արեւմտեան հարաւային հորիզոնը կազմող կապճային լեռնակներու ստորոտէն, անձուկ հովաթի մը մէջէն դիջարով կը սահի մակնիզեակը իւր բեզմաւորիչ ալիւնքը, աջ և աճեակ սողեցող աւազուտ, անբերրի հողերը պողպից արգասաւորութեամբ կը զարգարէ: Սաղարթախիտ ուտիք, ակնապարար կանաչութեամբ գեղեցիկ անաստակներ ձեւացնելով, բազմաստակ թռչնոց բոյն, օրան, և առագաստ կը կազմեն, որոնց սրտագրաւ ճատղումները, ջաղացից անիւներու բիրտ կոխնչը, ջուրերուն հասանաց շատաչիւնին հետ միանալով, վսեմ տեսարանիս զմայլելի ներգաշնակութիւն մը կը յօրինեն: Քաղցրարոյր ծաղկունք, բազմաբանց գոյներով պճնեալ, առուակաց սընորները, թուճիկներու գազաթները, սիրազրույաւերժահարսերու նման սամսարելով տեսարանին շքեղութիւն կը պսակեն»: (Մուշեղ և Կալենիկէ էջ 113—119):

Վերոգրեալ տողերը ակնաստեսի մը նկարագրութիւններն են որոնք ցոյց կուտան ճայ գիւղին վիճա-

կը շատ աւելի ճշգրիտ քան մերինը: Նոյնպէս պատահերը հրաշագեղ բնութեան որ կը տարածուի Ռսկեզեռտակին ասիերուն վրայ: Ռսկեզեռտակը ինքն իր մէջ նեղոս մըն է, և ժողովուրդը անոր շնորհած բարիքներուն համար անուաներ է — Ռսկե գետակ:

Ը. ՄԱՇԿԵՐՏ

Մաշկերտ, Եփրատի մօտ, զատիվարի մը վրայ կը գտնուի որը ժամանակին, իր Ե00 տուներով գիւղաքաղաք մըն էր ուր կար նաև Գասպար ամիրային պալատը:

Գիւղացիք կ'զբաղին մշակութեամբ և պանդխտութեան համար կը գիմեն՝ Հալէպ, Պոլիս, Եգիպտոս:

«Հարուստ յարեւելեան կողմէն Մաշկերտ գիւղը մանկու համար ծառայարգ աղբիւրի մ'անջուէն անցնելու է: Այս աղբիւրը ասաք քարափոր աւազաններով զարդարուած, ու ոսմիկ ժողովրդոց ուխտատեղի մը համարուած է, ջերմախաէն տանջուողներուն այս երկրորդ Պրոքասիկէն տեղացիներէն «Վերի Աղբիւր» անուամբ կը յորժորջուի սակայն աւելի ճիշտ անունը տրուած կ'ըլլար եթէ աղբիւր տրտասուաց կոչուեր:

«Այս աղբիւրին կիսաբոլոր հրապարակը բաժանման վերջին կայանն է, իսկ տեղի կ'ունենայ միշտ այն ամառը տեսարանը որ, արտասուքով կ'սկսի, ու հառաջանքով կը վերջանայ: Հոս, կ'ընդունի սիրուհին իւր սիրելիին վերջին հատըրը, հո՛ս, ձերունի ծընոգքը վերջին անգամ իրենց կուրծքին կը սեղմեն դեռ ստիժիթ զաւակունքը, հո՛ս քահանան «Տէր Աւղղես» ով կը կնքէ սրտերու վրայ ցրտասարսուռ կափարիչը՝ դերեզմանի մը խոնաւ հողերէն աւելի կը ճնշէ վատաբաղդիկ տարագելոց վրայ. հո՛ս վերջապէս կը կատա-

րուի այն դառնակակիժ հանդէսը, որ մեռեալի ուղարկաւորութենէ աւելի սրտածմլիկ է, մեռեալք ի հանգիստ գիմեն, իսկ պանդուխտք ի տանջանս»: (Մուշեղ և Կալենիկէ):

Մաշկերտ ունի գունագեղ տեսարաններ, մանաւանդ որ Քարտակը իր ջրվէժներով ու կանաչութիւնով, Ս. Սարգիսը իր բարձր գիրքով իրեն մօտ են:

«Քարտակոյ լեռնակը խրոխտ գիրքէն, ահաւոր տեսքէն ի դատ, նշանաւոր է իւր պարունակած ահագին այրերու հետաքրքրական հնութեամբ:

«Այս այրերուն անցքը ճիշտ մէջտեղն է, այնպէս որ, թէ վարէն և թէ վերէն, չ'ըսեմ անհնարին, դէթ զժուարին է ներս մտնել, սակայն կերեւայ թէ, ժամանակին գիւրամուտ անցք մ'ունեցած է: Վարէն անցնելու տանն կը տեսնուի քարով, կիրով և փայտով շինուած պատուհաններ և կիսապատեր, այս շէնքը Եւրոպացի ճանապարհորդաց հետաքրքրութիւնը խիստ շարժած է, սակայն տեղւոյն անմատչելի համարուած զրիցը սլաճատու ոչ ոք համարձակած է ելնելու փորձ ընել: Ռոսմիկ ժողովրդեան առասպելականութիւնները զարճուրելի և վառանգաւոր տեղ մը կը ներկայացունէին:

«Պատմութեանս թուականէն քսան տարի առաջ քանի մը հնասէր և կտրիճ գիւղացիներ ամէն վտանգ և զժուարութիւնք առ ոչինչ համարելով այս այրն ելնելու փորձ ըրին: և յաջողեցան, սակայն ինչպէս ըսինք, այս ափափոյ ժայռն ի վեր մագլցելով ելնելն անհնարին է, որովհետև ամուռազն 18 կամ 20 հարիւրաչափ բարձրութիւն ունի գետնէն մինչև այրին անցքը, և գրեթէ նոյնչափ թերեւս աւելի, լեռան զաղաթէն: Շատ մ'երկայն և գիմացկուն սանդուղներ հաստատուն առասաններով իրարու հետ լաւ մը կապելով փայտէ ամբարտակ մը կ'անդնեցին լե-

բան օտքէն մինչև այրին անցքը, որով յաջողեցան
այրը կամ լաւ մը ևս այրին բակը մտնել: որուն մէ-
ջէն բացուած դռնակով մը կը մտցուի այրը, որ իրեն
չափազանց ընդարձակութեանը պատճառաւ աւելի լաւ
կ'ըլլար այր ըսուելու տեղ տաշածոյ միապաղաղ քարէ
զդեակ ըսուիլ:

«Այս դղեակը նախնեաց քաջարուեստ ձեռակեր-
տից, ճարտարարութեանցն, և ընտիր ճաշակացը անեղ-
ճանելի մնացած փաստն է: Սենեակներ, խոհանոց մը,
մատան մը և պատուական ջրամբար մ'ունի, սենեակ-
ները կանոնաւոր չափակցութեամբ բաժնուած են, յաջ
և անեակ, մէջտեղը դաւիթ մը, ձախը մատան, և խո-
հանոցին մէջտեղը ջրամբարը: Այս ջրամբարը՝ ամե-
նեւին անփաստ մնացած է, դարերու եզժիչ անիւներն
երբեք ազդեցութիւն մը չեն ըրած իր վրայ. ժամա-
նակին քանզիչ մուրճը գործաւորին գրուատիչ կտանին
ղեռ չէ յազմանակած, կաթի նման ձերմակ, ապակիի
պէս փայլուն վեռնիճով մը պատած է: Խոհանոցին մէջ
երկու կրակարան կայ, և մատանին մէջ ալ ձանկեր
հաստատուած են: Չըմոռնանք նորէն յիշեցունել թէ,
այս դղեակին մէն մի յարկը, չէնքը, բաժանումները,
անցքը, դաւիթը, կրակարանները, և ջրամբարը, ա-
սոնք ամէնն ալ կտանին, մուրճին և ուռնային հրա-
չալիքներն են, որ նախնի ազէտ մարդերու (ըստ մե-
ծամտութեամբ ներկայ լուսաւորեալ մարդերու) գաղա-
փարացը մէջ ծնունդ առած, և իրենց ձեռքերովն գործ
գրուած են: Այս այրը իրերասպան դարերու մէջ, բար-
բարոսաց բռնութեանց զէմ իբր պատասպարան չինուած
է, որովհետև այրին անցքին երկու կողմը պարսաքա-
րի անաղին կոյտեր կան զիջուած, ըստ աւանդական
պատմութեան այս այրը երկու ճամբայ ունի եղեր,
մին շարժական կամուրջով լերան ձակտի անցքէն կը

Եկար՝ Մր. Բիպսի

ՀԱՅ ԵՐԱՆՍՏԱՆԻ ԵՄՍԵՆԻՎԵՐԻ ԳԵՏԱՆԻՔԻ ՄԱՅ, 1914ԿԸ

մատնուի, որուն նշանները և ցիցերը դեռ կը ցուցնեն, և միւսը այրին մէջէն հեռի տեղ մը կը հանէ եղեր. և այս ալ շատ հաւանական է որովհետեւ այրին չէնքերը վերջացած տեղը, մատանին քովէն մարդ մը ծուելով մտնելու ծակ մը կայ. սակայն ցարդ ոչ ոք համարձակած է մտնել իմանալու համար թէ՛ ո՛ւր կը հանէ այն ճամբան վասնզի օձապտոյտ ճամբայ մ'ըլլալը լոյսով ծակէն նշմարուած է»։ (Մուշեղ և Կալիեանիկէ)։

Այս ամբողջն^(*) քիչ մ'անդին կը գտնուի Ս. Սարգիս եկեղեցին։ «Այս եկեղեցին Եփրատայ ափունքէն 35—50 քայլ հեռաւորութեամբ պառաժի մը վրայ, տեսակ մ'աւազուած կրով, և սրբատաշ մեծաղիբ քարերով շինուած է. դուռը խիստ ցած և նեղ, չորս տարեկան տղայ մը հաղիւ կրնայ կանգնած ներս մտնել, նախնեաց բարեպաշտութեան մէկ օրինակն է։ Ս. եկեղեցի մտնելու առեն խոնարհիլ սովորուած, լուսամուտները 10—15 հարիւրաշափ լայնութեամբ և 25—30 երկայնութեամբ քարերու վրայ բացուած ճեղքերէն, որք դէպի ներս հեռոհեռէ կը լայնանան, ցերեկ ասան կարգալու համար լոյսի կը կարօտի, պատերը պարսպի մը պատերուն պէս լայն են, առաստաղին ու տանիքին միջոցը երկու հարիւրաշափէն աւելի թանձրութիւն ունի. չի գիտցուիր թէ, այս շրջապատը ինչով

(*) «Չորրորդ դարուն, Հայաստանի մէջ, բացի աբայական եւ նախաբայական շէնդ ու փառաւոր պալատներէ եւ նորակառոյց եկեղեցիներէ կամ ճեմանի սանարներէ, գրեթէ միւս բոլոր տուները այսպէս բուրներու կամ զառիվայրերու կողմին փորուած ստորեկրեայ նկուղներ են։

լեցուած է, ներքին չէնքը հետաքրքրական է, դռնէն ներս խոնարհելով մտնելու առեն, միապազազ քարէ աստիճաններուն ստորոտը երկուքի կը բաժնուի, աջ կողմէն նեղ անցքէ մը յառաջ երթալով՝ յետոյ դէպի յարեւելս դառնալով աւագ խորանն յանդիման կուգայ իւր նախնակերտ կամարովն։ Երկրորդ մասը զատ եկեղեցի մ'է, ուրկէ ներս մտնելով, միաձոյլ քարէ գեղեցիկ խորան մը կը տեսնուի դէմդ, որմէ կը մակաբերուի թէ, երկու միակրօն ազգերու (հայ, յոյն), եկեղեցին եղած ըլլայ։ Աւանդութեամբ կը պատմուի թէ, այս եկեղեցին երկուրեակ՝ եղբայր ու քոյր հիմնած են իրենց գերեզման ըլլալու համար, և որոնց շիրիմները ահադին կափարիչներով աւագ խորանէն 4—5 քայլ հեռի եկեղեցոյ մէջտեղը մինչեւ ցարդ անեղծ կեցած են։ Աւելի հաւանականը այն է թէ հին Մաշկերտի եկեղեցին եղած ըլլայ որովհետեւ Մաշկերտի գիւղը, ի հասմն եփհատայ ափանց վրայ բարձրացած ժայռին դազաթը հիմնուած էր, որուն աւերակները դեռ կեցած յայտ յանդիման կը ցուցնեն տուներուն իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնն ու դիրքը։ Սակայն ամէն տարի եփրատաց անգութ ալեաց շատ մը զոհեր տաւերնուն, հին գիւղէն դադրած, երեք քառորդ հեռաւորութեամբ արդի Մաշկերտ գիւղն հիմնած են, եկեղեցին իբրեւ ուխտատեղի, և կամ յիշատակ մը թողնելու համար չեն քանդած. թէեւ գիւղը եկեղեցիէն քառորդի մը հեռաւորութիւն ունի, բայց սախկայ փաստ մը չէ հերքելու Ս. Սարգիս, հին Մաշկերտի եւ

«Տուներուն բնակիչները երբեմն ուղղակի բնակարանին սանիփէն բացուած անցքերէ եւ երբեմն ալ ստորեկրեայ նեղ գեցնուղիներէ կը մտնին ներս»։ (Փառանձեմ, էջ 7)։

կեղեցին եղած չ'ըլլայ: Ասիոյ մէջ սովորութիւն կար, և մինչև ցարդ կայ, որ եկեղեցիները բնակութենէ բաւական հետի կառուցանեն, որուն համար եկեղեցիներն ալ աւելի զղեակներու կը նմանին քան թէ ազօթատեղիներու:

Արտաքին շէնքը բազմաթիւ խաչերով զարդարուած է, դրան վրայ արձանագրութիւն մը կայ, և կը կարծուի թէ թուական ալ նշանակուած ըլլայ, սակայն ժամանակի անողոք խարտոցը եղծած է: Աւանդական հաշուով 1500 տարուան շէնք մը կը կարծուի, վերջապէս այս եկեղեցին թէ գեղեցիկ զիրքովը, թէ ամբողջութեամբ չ'իտութեամբը, և թէ արուեստակերտ գրուողներովը նախնեաց հանձարոյն և քաջագործութեանց մէկ կենդանի վկան է: (Մուշեղ և Կալենիկէ):

Ս. Սարգիս այսօր իսկ կանգուն կը մնայ, հովիւները իրենց հօտերը, կէսօրուայ հանգստի համար հոն կը տանին: Ս. Սարգիս իր գոյութիւնը կը պարտի, մեր կարծիքով, նախ իր ամբակուս շինուածքին և ապա զԲԵՐԱՍՅ ՔԻՐԱԿԵՐՈՒՆ որոնց համար Ս. Սարգիսը Ալիին հաւասար սուրբ մըն է: Ահա թէ ինչո՛ւ, Ս. Սարգիսի բուք ու բորան օրերուն, երբ հայրենի լեռներն ու գաշաերը ծածկուած են ձիւնով, քիւրաերը կուզան և Մաչկերտցիներուն հետ, մինչև եկեղեցին թիւրով ճամբայ կը բանան:

Այսօր Մաչկերտ անմարդարնակ վայր մըն է, միայն 5—6 հողի կան իսկ գաղութներուն մէջ անոնց թիւը 75ի կը հասնի:

Թ. ՍԱՂՄԿԱՅ

Աւանդութեամբ կ'ըսեն թէ՛ Ս. Սարգիս վանքին կից՝ քաղաքին կործանումէն ետք, ողջ մնացողներէն մին, լքելով աւերակ քաղաքը կը թափառի ժամանակ մը, վերջապէս, Անջրդիէն քիչ մ'անդին, ջուրի մը վերայ բնակութիւն կը հաստատէ, որմէ ետք կը կոչուի սագ մը կայ — ողջ մը կայ:

Սագմկայ գուտ հայարնակ գիւղ մ'է 35 տուներով: Գիւղը ունի փոքր, քարուկիր եկեղեցի մը որուն գաւիթը իբրև վարժարան կը գործածուի:

Սագմկանի ջուրը նուազ է, պարտէզները քիչ, արտերը չափ և ընդարձակ, կ'արտադրեն առատ, ընտիր ցորեն: Գիւղացիք ընդհանրապէս ունեւոր են, հողագործութենէ վաս կը ղիմին նաեւ պանդխտութեան:

Ժ. ՎԱՆՔ

Վանք, Անկոյի Չային ափին վրայ գիւղակ մըն է: Ունի 25 տուն բնակիչ որոնց 5ը թուրքի կը պատկանին:

Գիւղին ղէմ, գետին միւս ափին, կը կանգնի բերդ մը որուն ստորոտը տակաւին կ'երեւան հեռքերը հին քաղաքի մը: Կը կտրծուի թէ քաղաքին անուներ Ս. Մամաս, հին Աղբնի տեղը եղած է: Այս աւերակ քաղաքին բերդին յանդիման, Վանքին վերև կը գտնուի ուրիշ, բարձր, անմատչելի բարձունքով, չորս յարկանի ամբոց մը: Կ'ըսուի թէ Վանք գիւղի տեղը

հին ատեն գոյութիւն ունեցեր է Ս. Մամաս քաղաքին Վանքը ուր այսօր իսկ փորելու ատեն զուրս կուգան խաչքարեր ևլն.:

Վանքին վերեւ կանգնող բերդին միայն երեք յարկերը կարելի է բարձրանալ: Առաջին յարկին զուռը քսան մետր բարձրութեամբ ժայռի մը վրայ կը բացուի: Ներս մտնողին ուշադրութիւնը առաջին անգամ զբաւոզը կ'ըլլայ պատին մէջ փորուած խորանը որուն աջ և ձախ կողմերուն վրայ կան բերդին կամ քարայր ամրոցին թեւերը որոնք փորուած են լերան մէջ: Այս թեւերուն մէջ են մարտկոցները:

Երկրորդ յարկը կը բարձրանան խորանին առջեւէն պատին վրայ փորուած սանդուխ մը, այս յարկը ինչպէս նաև երրորդը առաջինին պէս են: Ամբարները, սենեակները, մինչև զեա իջնող քարէ աստիճանով ջուրի ճամբան, բոլորն ալ մուրճով փորուած են, ինչպէս Մաշկերտի Քարտակ ամրոցը: Առաստաղներուն զարնուած են երկաթեայ կեռեր: Զորրորդ յարկը կարելի եղած չէ տակաւին բարձրանալ: Կը պատմուի թէ օր մը, զիւղացի մը յաջողեր է գագաթը բարձրանալ, ուր կը խորհին թէ զուռ մը կայ, բայց չէ կրցեր ներս մտնել որովհետև զրան երկու կողմը, երկու իրար խաչաձևեւած սուրբ միշտ կը շարժին...

Գիւղացիք կ'զբաղին հողագործութեամբ ու պարտիզպանութեամբ: Վանքէն քաղաք կուգան տանձ, խնձոր, խաղող, նշանաւոր է մեղրը:

Վանքցի պատանին ալ, մեղլալուսնի օրերէն անմիջապէս վերջ, ճամբայ կ'իյնայ, զուրպէթի ճամբան, տանջանքի ու զրկանքի, զարիպութեան ուղին:

Պատերազմէն վերապրող Վանքցիք, արտադաղթէն գրեթէ անմասն են մնացեր, անոնք հայրենի հողին կառչած կը մնան:

ԺԱ. ՔՈՒՇՆԱՅ

Արարկիրէն հինգ ժամ հետիտան, Ոսկեգետակին եզերքը, կը կանգնին տուները զուռ հայաբնակ Քուշնայ գիւղին, իր հարուստ պարտէզներով, պազուկ ջուրի հագարումէկ ակերով, և այս ամէնը շրջապատուած կանաչապատ բլուրներով որոնցմէ մէկուն վրայ կը գտնուի Աստուածամայր ուխտատեղին:

Ամէն տարի, Աստուածամայր, հոծ բաղմութիւնով ուխտի կ'երթան Աստուածամայր — Քուշնայ, ճաթատուն, խոշոր նուաբուռ, տանձի, խնձորի, սերկեւի զեղծի և մանաւանդ խաղողի զիւղը: Այս ուխտագնացութիւնը շաբաթ մը կը տևէ: Հիւրասէր հայ գիւղացին լայնօրէն կը բանայ իր մաքուր, ճերմակ ձեփուած կոկիկ կահաւորումով տան զոները ուխտաւորներուն առջև:

Քուշնացիք պառզանքէ զատ իրենց բաւելու չափով կը մշակեն նաև ընդեղէն, արմտիք, բանջարեղէն: Գիւղին մէջ արհեստաւորներ չկան, իրենց պէտքերը կը հողան քաղաքէն:

Քուշնայի մօտ կը գտնուի Խոզազրիւր զուռ թըրքաբնակ, սրւննի իսլամներու զիւղը որոնք շատ գէշ վերաբերմունք ունին գէպի հայը և անոնք իրենց վայրենութիւնը ցուցուցին 1915ին: Այդ շքնաղ գիւղը աւերակի վերածեցին, 150 տուներու բնակիչները փճացուցին որոնցմէ այժմ միայն 11 հոգի կ'ապրին, ան ալ ցանուած՝ Հալէպ, Եգիպտոս և Ամերիկա: Իսկ, անդին զիւղը բոլովին անմարդաբնակ է:

ԺԲ. ՎԱՂՇԷՆ

Վաղշէնը, Օվայի գիւղերուն հարան է, էն գեղեցիկը: Վաղշէն անուան ետին մշուշներուն մէջ թաղուած է պատմական մեծ անցեալ մը, յենած իր 366

կամարակապ, կէս փլատակ ազրբւրներուն և չըջակայ-
քի աւերակներուն և բերդերուն:

Վաղչէնէն ժամ մը արեւելք, եփրատի եզերքը կը
մնայ Պէլէնէկի եկեղեցին աւերակ վիճակի մէջ: Այս
եկեղեցին չորս կողմը, նոյնիակ մինչև գիւղը տա-
կաւին, կ'երեւան տուներու հետքեր որոնց կարգին
աւելի յտակ կը տեսնուին եօթը եկեղեցիներու տե-
ղերը: Պէլէնէկի եկեղեցին քիչ մը վար, կը գանուի
քարայր-ամրոց մը, սենեակներու բամբուռած զորս տե-
ղացիք կը կոչեն՝ «Քարոք Օտաներ»: Այս ամրոցէն
քիչ մը հեռուն, եփրատի երկու ափերուն վրայ, լեռ-
ներու լանջքին՝ կը կանգնին երկու բերդեր, զէմ յան-
դիման:

Վաղչէնի անունը, կ'ըսեն, հետեւած աւանդու-
թեան մը, Շէն է եղեր: Այդ քաղաքին հարուստ մէկ
բնակիչը, օտար աշխարհներ կ'երթայ, կը զեզերի
երկար ժամանակ ու կը վերադառնայ հայրենիք: Կը
փութայ ահանել իր ծննդավայրը՝ զրախտ Շէնը, իր
տունը, զրկել իր սիրելիները, իր ծարաւի չրթները
տալ ՅՅՅ ազրբւրներէն մէկուն ու ծծել, խմել զուլալ
ու պաղ ջուրը, հայրենիքի պորտէն բխած: Ափսո՛ս,
խեղճը յուսախար, կը նստի իր աւերակ տան փլատակ
պատին վրայ, զէմքը ձեռքերուն մէջ առած կ'ողբայ
ու կ'ըսէ.— Վախ Շէն (Վաղչէն): Զկա՛ր քաղաքը,
աւերակ էր...

Վաղչէնի ընդարձակ պարտէզներէն շուկայ կու-
գան ձմերուկ, խաղող իսկ արտերէն ընդեղէն և ար-
մըտիք:

Վերապրող 15 տուն հայերէն, 6 անձ կ'ապրի Վաղ-
չէն իսկ մնացածները գաղութներու մէջ:

ԺԳ. ԱՆՋՐԳԻ

Անջրգի, բարձրադիր, գեղեցկաչէն ու հովասուն
գիւղաքաղաք մըն է որ իր անունը ստացեր է ջուրի-
նուազութենէն:

«Անջրգի գիւղաքաղաքը որ Արաբկիրի և Եփրատի
միջև կը գանուի, զէպի արեւելք մօտ 300 տուներէ
բաղկացած, 120 տուն միայն թուրք ըլլալով, իր բազ-
մամարդութիւնը հոյակապ եկեղեցիովն ու երկու վար-
ժարաններովը և ժողովուրդին հսկայաքայլ յառաջդի-
մութիւնը, չըջակայ քաղաքներուն և գիւղերուն հիաց-
մունքին առարկան կգած էր, այնպէս որ Անջրգիի
վարժարաններուն համար զրսէն բերուած պաշտօնեա-
ներու ցոյց տուած օգտակարութիւնը ամենուն նա-
խանձը գրգռած էր, մանաւանդ գիւղի թուրքերուն
որոնք լուսթեամբ կ'սպասէին պատեհ առիթի մը որ
չ'ուշացաւ:

«1915 Փետրուարէն սկսեալ Հաճի Մեմէթ և իր
գործակալները գործի վրայ էին, կը զրգանն թուրք
ժողովուրդը ընդդէմ հայերուն: Եւ նոյն տարուայ Ապ-
րիլին կ'սկսի ձերբակալութիւնը գիւղի երեւելի ան-
ձերու: Ատոնցմէ մաս մը կը զրկեն Ակն ուրիշ ալ Ա-
րաբկիր հոն, Յորենի Հրապարակը, չրթունքներէն
կղպանք ձգելով ձեռքերն ալ պատին կը խաչեն, ամ-
բողջ օրը մնալէ ետք երեկոյեան Արաբկիրի մօտ Տիշ-
տերիկի եաղին կը տանին ու կ'սպաննեն:

«Ութը տարեկանէն վեր ամբողջ հայ արական
սեռը կը լեցնեն կառավարական չէնքը, չըջակայ գիւ-
ղերէն՝ Ծագէն, Խոռոչէն, Մաշկերտէն և Սաղմկայէն
կը բերեն ուրիշներ որոնց թիւը 400ի կը հասնէր: Ու-
թը օր շարունակ խոշտանգելէ ետք 1915 Մայիս 29ին
կը տանին Ակնայ մօտ Արնաուտ խանը ուր նախապէս
բերուած էին Վաղչէնի, Քուչնայի, Էհնեցիքի, Հասկը-

նի, Ծապլվարի, Աղբնի, Վանքի և Կոանի ամբողջ հայութիւնը, որոնք հետզհետէ դուրս կը բերեն և 300 խօրամներու ձեռքով կ'սպաննուին, ասոնցմէ միայն մէկ փոքրիկ կ'ազատի: (Անջրգի և Շրջակայ Գիւղերու Ոճրագործներու Արարքները):

1895ի ջարդէն ի վեր Անջրգի միւսիւր կը նստի: Իր հովանաւորութեան ներքեւ գտնուող գիւղերէն միայն երեքը մեզ կը հետաքրքրեն իրենց հայերէն անունով և քուրէ բնակչութիւնով:

Անջրգիէն հիւսիս-արեւելք կ'իյնայ Դաֆթի — Դաւիթի — գիւղը որուն մասին այն աւանդութիւնը կայ թէ այդ գիւղը Սենեքէրիմի գաղթին ժամանակ կամ անոր ազան՝ Դաւիթը և կամ ալ անոր իշխաններէն մին շիներ է: Երկրորդը Մատուռուէն է, զոր թուրքերը Մէնտուռու կ'արտասանեն: Երրորդը Աշոտկան է որուն մէջ ապրող գեղջկուհիները չափազանց գեղեցիկ են և երբեք թուրք կիներու զիմագիծ չ'ունին:

Անջրգիի արեւելեան կողմը, Եփրատի եզերքը կը բարձրանայ «Անջրգիի դալէ»ն որուն իշխանին անունը կը կարծուի թէ, ըստ որդւոց որգի հասած անունին, Դարբիէլ Աստուածատուր ըլլալու է:

Անջրգիցիք ունին իրենց արհեստաւորները, կ'ըզբազին նաև սլարաիզականութեամբ ու կ'երթան դուրս պէթ Հալէպ և Պոլիս:

ՃԴ. ԱՂԸՆ

Աղըն, կէս հայաբնակ գիւղաքաղաքը կը գտնուի Անկոյի Չային եզերքը, ձորի մը մէջ, չրջապատուած լեռներով որոնք կ'երկարին մինչև Եփրատ:

Աղնայ մօտերը կայ Ղալանուկ (բերդակ) կոչուած վայրը իր բերդով որուն շուրջ կ'երևան քաղաքի մը—

Ս. Մամաս — աւերակները: Կ'ըսուի թէ քաղաքին աւերումէն ետք, բնակիչներէն մաս մը եկեր բնակեր են իրենց պարտէզներուն մէջ վայրը կոչելով վաղաւեր որը յետոյ հողին ձերմակութեան համար փոխուեր է Աղբնի:

Աղըն կը նստի միւսիւր, ունի 20 գիւղեր որոնցմէ յիշենք այն զուտ թրքաբնակ գիւղերուն անունները որոնք հայերէն են՝ Անդրի, Հաստէք (Հաց-տաք), Զրին Բաղնիք, Խոզաղբիւր, Գողընիկ, Հերենիկ (Հերանիկ), Էքերէք (Ագարակ):

Աղըն ունի եկեղեցի, քահանայ, դպրոց: Ժողովուրդը բարեկեցիկ է, զուրպէթ գացողները քիչ են: Աղնայ արհեստաւորները բոլորն ալ հայեր են: Գետին երկայնքին կ'աշխատին 12 ջրաղացքներ որոնցմէ մեծամասնութիւնը կը պատկանին հայերու: Հայերը ունին նաև այլի, պարտէզ, արտ որոնց մէջէն առատօրէն կ'ստանան՝ թուրք, ընկոյզ, նուշ, ծիրան, տանձ, խնձոր նշանաւոր է Աղնայ ձերմակ խաղողը որ կրնայ անաղարտ մէկուկէս տարի մտնաններուն մէջ առաստաղէն կախուած մնալ:

Աւելի քան 800 հայերէն, այսօր միայն 61 հողի կ'ապրին որոնցմէ 22 անձ կը գտնուի Հալէպ, 20 հիւս. Ամերիկա 4 Պուլկարիա, 2 Յունաստան, 3 Ֆրանսա, 4 Պոլիս, 2 Խորհ. Հայաստան և 4 հողի ալ Աղըն:

Մենք գիտմամբ այս գիւղաքաղաքին նկարագրութիւնը վերջը ձգեցինք, ցուցնելու համար այն անհագորոյն ձակատագիրը որուն ենթարկուեր է տեղւոյն հայութիւն: Վիճակ մը զոր ո՛չ միայն իրն է այլ բացայտօրէն իմ ցեղինը: Երեւակայեցէք, ուրք հարիւր հայուրեմեք, վարսուց եւ մեկ հօգի կապրին և անոնք ալ ցրուած աշխարհի չորս ծագերուն: Կրկին կարգացէք թիւերն ու երկիրները, և վայրկեան մը գլուխնիդ ձեր ափերուն մէջ առած, մտքով թափառեցէք այն

աարածութեան վրայ ուր ցրուեր են մեր գազթաշխարհի փոքրանկարը եղող այս գաւառացիները — հետո՛ւ ոչ միայն հայրենի առնէն այլ զրկուած իրարմէ: Թող հրճուի մեր գազան թշնամին իր ծրագիրներուն յաջողութեանը համար, թող պար բռնէ մեր աւերակներուն վրայ: Իսկ մենք, անիրաւուած գուակները մեր ցեղին, գլուխնիս խոնարհինք ու սպասանք Հայ Տառապանքին Մեծ Երգչին պատգամին առջև:

- «Չար բռնութեան, աւերածի գաւակներ,
- «Խոպան, աւեր, սեւ փռեցիք ձեր ոտով,
- «Բնակութիւն, շէն քաղաքներ ու սեր
- «Անապատի վերածեցիք անվրդով:
- «Այսօր աւեր քե ներեն ձեզ մեր որդիք,
- «Թող ողջ աշխարհ հայուն կարգայ նախասինք»:

Handwritten signature in Armenian script, likely belonging to the author or a collector.

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Ստորեւ կուտանք մեր ուսումնասիրութեան մէջ գործածուած բայց չի բացատրուած մաս մը բառեր, ինչպէս նաեւ Արարկիրի բարբառին վերաբերեալ ուրիշ բառեր:

Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. Է.

Աշխփուկ — Տղայոց խաղ որուն մէջ մեկուն աչքը կը գոցեն:

Ասղաման — Ասեղի աման:

Արմղան — Խուր:

Բալլի — Բանալի, յոք. բալլիստաններ:

Բամպըլուկ — Կոնածե սերեւով բոյս մը:

Բզընախիլ — Հագուստին վրայ՝ մաշած, քել քել եղած մաս:

Բունբունալ — Բոյն - բոյն - ալ: Այ՛սալ, «Կասուն բուն-

Դաշուն - Տաւս, պղծեալ բարձր եզերով աման: բունանը»

Դէրաէկ — Ընկուզենիի կամ վարդենիի ուսիկներ, մէջը պարապ, մասունայի համար:

Դիրք — Դիրքեւ — Երկու ծայրերը միայն միացուած սա-

փակ փայտեր:

Դղիկ — Պէս, նման, «կիցէ հացին դղիկը մի դառցուններ»:

Դոր — Ուղիղ, շիտակ, «Դորը խօսեց, դոր դիր»:

Էննէ — Մեծ մայր:

Թ. Ղ. Խ. Կ. Ծ. Մ.

Թափուկ — Թափել (քորուելով), «բապախը բափիէ»:

Լորբիկ — Լայն, խոնոր, «լորբիկ բուք, լորբիկ երես»

Լոֆ — (loaf) Օճառի գլուխ մը (զալիպ):

Խաշուք — Խաշիլ + ոք, նոր, «Խաշոք լաքը քիլեք բրաւ»:

Խապ — Հանգոյց, փոխ առնուած մասուն:

Կակաշուկ — Կարմիր կակաշ

Կատուի կողիկ — Կաղնիի սերեւի սեւակէն բոյս մը:

Կարեմուտ — Մահնուն գաւակցութեան երթալ:

Handwritten notes in Armenian script at the bottom of the page, providing further explanations or examples of words.

Կաւառ — Առու, առուակ:

Կճիկ — Լայն բերանով, պտուկի մեծուքեամբ բողոզ:

Կոյիլ — Կոսրիլ, նեղուիլ «փասք կոյե, ես քեզնից կոյեցայ»:

Կոկան — Չեռփի գալիք, գունդ կլոր քար:

Կովձուձ — Արջառներու մորքերուն կառչող պզտիկ
Կոր — Կարին: կենդանի մը:

Կորձուձ — Մողեզ:

Կոքիլ — Կիլ, «Տեներ կոքեր ե» (ԿԵԻԼ, ԳՈՊԻԼ)

Կպլիլ — Անուշեղեն ուտելէն յազենալ:

Կպցնել — Սկսիլ, զարնել, կրակ վառել, «կրակը կպցուր»:

Կաւոց — Վառուած յար, վառած յարի հոտ:

Ճրկճրքան — Մախուր, կահաւորուած սենեակ:

Մանուսայ — Մանել + հիւսել - զորձուած կերպաս:

Մասուրայ — Գերեզկին վրայ լեցուած քել:

Յ. Շ. Չ. Պ. Ս. Վ.

Յուամի — Միամիտ, «Յուամի կնիկ»:

Յուառուարիկ — կոտ սանող բերդ:

Շփրանիլ — Մազերը քաշել, պտուղը ծառէն ուտելով քաշել:

Չարա — Կծծի, «Չարոս մարդ»:

Չուսա — ձարպիկ, «Չուսքիկիկ սղայ»:

Պասոջ — Լայն բերանով, պղինձէ խորունկ աման:

Պլլել — Հասուն պտուղ:

Պկկալ — Վերքի ցաւ, «Նարաս պկկանք»:

Պոկկալ — Յասկել, «Վրայես մի պոկկար» կամ պորթնար:

Սէքու — Պարեզի եզերքի պատ:

Սլուրուկ — Մրձայր: Աւելուի, Աւելուի:

Սլվուրուկ — Ողորկ մարմին: Առնող, — Բարձր չե քանի:

Սուքիլ — Շինել, «Պասք քեմիկ սուքիլ»:

Վայիլ — Թափել, «Չարք օրի» վարեանք»: Փ. վառարի, — Բարձր

Փ. վառարի, — Բարձր (վարդարի զար) վարար. Եւ Բարձր:

Փշան — Չիւնափորքիկ:

Քիլեր (cellar) — Մառան:

Քնքիկ — Մառին ամենէն բարձր կասարք:

Օտից — Ոսնաման, կօշիկ:

Օրսակ — Կեսոր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Մասենագրութիւն	3
Քեզի	7

Գլուխ I ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ա. Անդի Բաղաք	9
Բ. Նոր Բաղաք	16

Գլուխ II ՉԲԱՂՄՈՒՆՔ

Ա. Մանուսայագործութիւն	39
Բ. Շինութիւն	44
Գ. Ուտելիք	49

Գլուխ III ԿՐԾՆԱԿԱՆ

Ա. Տօնական Օրեր	
1. Կաղանդ, Ծնունդ, Բարեկենդան	57
2. Տեսաւերդաւառաջ, Չասիկ, Համբարձում	59
3. Վարդավառ, Ասուած, Խաչվերաց	61
Բ. Ուխտատեղիք	63
Գ. Տնական Բժշկութիւն Արաբկիրի մէջ	65
Դ. Մանն ու Թաղուժ	70

Գլուխ IV ԱՍՍՏՈՒԱՆՔՆԵՐ

Ա. Առած	72
Բ. Անեճք	75
Գ. Օրհնութիւն	77

Գլուխ V ԱՐԱԲԿԻՐԱՀԱՅ ԿԻՆԸ

Ա. Աղջիկ	78
Բ. Աղջիկեսն	79
Գ. կոտ Կապ	82
Դ. Նսանսուք	84
Ե. Նսանուածները	88

Չեքիլ — արուղի քայլեր արձարելու, սակայն չե ար քան
 իրանում չեւայ Գիւտաւաճիւք իւր, եւ ար Կոտարի:
 Չեքիլ — Ծիւղիկ Բարձր, Ծիւղիկ:

Չեքիլ — Կարմիր կոշիկը Ծիւղիկ (Ծիւղիկ, Ծիւղիկ Ծիւղիկ):

Չեքիլ — Կարմիր կոշիկը Ծիւղիկ (Ծիւղիկ, Ծիւղիկ Ծիւղիկ):

2. Հարսանիք	
1. Աղջկան Հինգեկն	90
2. Բաղնիք	91
3. Մազ Հիւսել	95
4. Պսակի Արարողութիւն	101
5. Հարսը եւ իր Կենցաղը	106

Գլուխ VI ԱՐԱՐԿԻՐԻ ԲԱՆՍԶԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Անյարմար Ամուսնութիւն . .	110
Բ. Սեր	112
Գ. Գուրպէք	117

Գլուխ VII ԱՐԱՐԿԻՐԻ ՀԱՅԱՖՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐԸ

Ա. Անպրկայ	128
Բ. Շեփուկ	130
Գ. Ծագ	134
Դ. Կուանի	136
Ե. Էնեցիկ	137
Զ. Հացկնի	138
Է. Խոռոչ	138
Ը. Մաշկերս	140
Թ. Սաղմկայ	147
Ժ. Վանք	147
ՃԱ. Քուճակ	149
ՃԲ. Վաղճեն	149
ՃԳ. Անջրդի	151
ՃԴ. Աղբն	152
Բառարան	155

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

ԱԶՆԻՒ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑ,

Թեւ վերջերս միայն հանչցած եմ Ձեզ, բայց «Ազգակ»ի Ձեր մի քանի յօդուածները՝ նճարիս հայրենասերի մը ոգին ընդնճարել տուած են ինձ Ձեր մեջքէ դուրս, գեղածիծաղ Լիբանանի ափերէն կ'զգաք հին Արաբիիքը ապրեցնել իր հինաւուրց յիշատակներով ու բարբերով:

Մեծ զոհողութեան կարօտ եւ չափազանց դժուարին սոյն գրքի արտատպումով, պատանի եւ երիտասարդ սերունդին հայրենաբաղձ աւիւնին քափ տալու վստիկ նպատակին ծառայցած կ'ըլլաք, մղելու համար զիրենք դէպի վարդակարմիր հորիզոնները հայրենի հողին:

Սիրելի Պրն. Բախտիկեան, պարտականութիւն կ'զգայի գրութեամբ մը մասնակից ըլլալ Ձեզ, զոր միեւնոյն աստիճանով մը եղած պիտի ըլլար, սակայն անողորմ երկինք... Ամերիկաբնակ անգուգական եղբորս, Նրուանդին մահուան անակնկալ բօքը եկաւ ցնցեց հոգիս իր խորքէն վերիվայր օրջելով իմ ամէն տրամադրութիւններս ու պատճառեց մեզ մեծ ցաւ ու կսկիծ:

Սգակիր հայրենակիցներդ՝

Հայէս 1 Յունիւլ. 934

Վ. Ա. ՃԻՀԱՆԵԱՆ

9(44.925)

+ P-21

հշ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԱՆՏԻՊ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՀԱՅՐԵՆԻ ՏՈՒՆ

(Աւանդութիւն, Հէֆաթ,
Պատմութիւն)

ԼԻՅՈՒՄ

(Սիրահարի մը նամակները՝
գրուած իր ընկերոջ):

ԳԻՆ՝ 10 ՖՐԱՆԲ

Ասանալու համար դիմել նեղիւնակին՝

SARKIS PAKHDIKIAN

B. P. 589

Beyrouth - Liban

Պերուրի մեջ դիմել՝

Գրասուն ԼՈՅՍ

HRANT H. ABADJIAN

B. P. 870 Beyrouth - Liban

Ամերիկայի մեջ դիմել՝

H. MAMASSIAN

137½ East 27th St.

New York, N. Y.

U. S. A.